نویسندگان:
زهره آیت‌اللهی، زینت آیت‌اللهی

زندگی دینی در فضای مجازی

سازمان فناوری اطلاعات ایران

معاونت امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات

این کتاب در پروژه "صیانت از کودکان و خانواده در اینترنت" به سفارش معاونت امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات با همکاری پلیس فتا ناجا تهیه شده است.

زندگی دینی در فضای مجازی

زهره آیت اللهی - زینت آیت اللهی

به سفارش:

سازمان فناوری اطلاعات ایران

معاونت امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات

ناشر : عترت نو
تألیف: زهره آیت‌اللهی، زینت آیت‌اللهی
تصویرساز و صفحه‌آرا: مژگان کمیجانی
ویراستاری: راضیه زینلی
مشاورطرح: علی محمد رجبی
ناظر و مجری طرح : شرکت فناوران توسعه امن ناجی
آدرس سایت: ceop.ir
شمارگان :۱۰۰۰جلد
قیمت: ۱۷۰۰۰ تومان
شابک: ۳-۶۶-۶۰۹۴-۶۰۰-۹۷۸
چاپ : سیمین پرداز کامه ۹-۶۶۴۸۱۶۳۸

نشانی :خیابان انقلاب،خیابان فخر رازی، خیابان نظری، کوچه فرزانه، پلاک ۱، واحد۱۳
تلفن :۹-۶۶۴۸۱۶۳۸

انتشارات عترت نو

سرشناسه : آیت‌اللهی، زهره، ۱۳۴۷ -
عنوان و نام پدیدآور: زندگی دینی در فضای مجازی / زهره آیت‌اللهی، زینت آیت‌اللهی؛ ویراستاری راضیه زینلی؛ به سفارش سازمان فناوری اطلاعات، معاونت امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات
مشخصات نشر: تهران، عترت نو، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری: ۸۷ص؛ مصور(رنگی).
شابک: ۳-۶۶-۶۰۹۴-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی : فیپا
موضوع: فضای مجازی -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام
موضوع: Cyberspace -- Religious aspects -- Islam
موضوع: فضای مجازی –ایران -- جنبه‌های اخلاقی
موضوع: Cyberspace - - Iran—Moral and ethical aspects
شناسه افزوده: آیت‌اللهی، زینت، ۱۳۵۱ -
شناسه افزوده: سازمان فناوری اطلاعات، معاونت امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات
رده بندی کنگره : BP۲۳۲/۵/آ۹ز۹ ۱۳۹۷
رده بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۵
شماره کتابشناسی ملی ۵۲۵۱۴۱۸

فهرست

پیش‌گفتار ۶

تعریف سبک زندگی و اهمیت آن ۹

سبک زندگی چیست؟ ۱۰

سبک زندگی اسلامی چگونه است؟ ۱۱

ابعاد سبک زندگی ۱۴

جنبه‌هایی از سبک زندگی اسلامی در فضای مجازی ۱۶

رعایت کرامت انسانی ۱۷

رعایت حریم خصوصی ۲۰

آداب معاشرت در فضای مجازی ۲۵

قول سدید ۳۲

مجادله و جدال ۳۶

فضای مجازی و توجه به تربیت فرزندان ۳۹

اهمیت و هدف تربیت فرزندان در سبک زندگی اسلامی ۴۰

به‌کارگیری ابزارهای فضای مجازی در تربیت و تأثیرات آن ۴۲
چگونگی مدیریت حضور فرزندان در فضای مجازی ۴۶
ایجاد پیوند عاطفی فرزندان با نماز ۴۷
پیروی‌نکردن از شبهات ۵۰
مقابله با شایعه‌ها و گمان‌ها..... ۵۶
رعایت حجاب و عفاف..... ۶۳
صلهٔ رحم..... ۷۲
جمع‌بندی و توصیه‌ها ۷۷
منابع..... ۸۲

پیش‌گفتار

امروزه شاهدیم فضای مجازی به عنوان پدیده‌ای نوین در اجتماعات انسانی وارد شده و درحال گسترش است. این فضا با توجه به پیشرفت‌های روزبه‌روز ارتباطات، بیش‌از پیش بر زندگی انسان تأثیر می‌گذارد. گرایش کاربران به حضور فعال در این محیط و نقش‌آفرینی در فضاهایی نظیر شبکه‌های اجتماعی، وبلاگ‌ها و پیام‌رسان‌ها، به ظهور سبک زندگی خاصی منجر شده است.

ازآنجایی‌که شکل‌گیری اولیه و طراحی و برنامه‌ریزی اغلب شبکه‌های اجتماعی و بسیاری از سایت‌های پرمخاطب جهانی، در دنیای غرب صورت می‌گیرد، سبک زندگی غالب در این فضا، غربی است. تغییر سبک زندگی به‌تدریج در باورها نیز تحول ایجاد کرده، می‌تواند هویت کاربران را با خطر مواجه کند. سبک زندگی، نمودی از فرهنگ و هویت هر جامعه است و اگر فرهنگ جامعه تحت‌تأثیر فرهنگ‌های وارداتی دگرگون شود، عملاً آن جامعه یکی از زیرساخت‌های هویتی خود را از دست داده است.

یکی از ویژگی‌های مهم فضای مجازی تعاملی‌بودن آن است و این قابلیت، آن را از سایر رسانه‌ها جدا می‌کند؛ بنابراین بهره‌گیری مناسب از این ویژگی موجب خواهد شد

که این فضا علاوه‌بر داشتن تهدید، مزیت‌ها و اثرهای مثبت فراوانی نیز به‌همراه داشته باشد. چنانچه این تعاملات در پرتو آموزه‌های دینی قرار گیرد، می‌تواند محرکی برای تقویت سبک زندگی اسلامی در میان مخاطبان باشد. لازمهٔ چنین امری آن است که مخاطبان در مواجهه با محتواهای گوناگون و در حین نشر مطالب، همواره آموزه‌های دینی را در نظر داشته باشند و تلاش کنند در این فضا درراستای این دستورات عمل کنند.

در این کتاب با تکیه بر آیات نورانی قرآن و روایات اهل بیت، دستورالعمل‌هایی را بیان خواهیم کرد که کاربران فضای مجازی را به دقت در رفتارها و عملکردهایشان در این فضا وا می‌دارد و خط‌مشی زندگی اسلامی را در این محدوده مشخص می‌کند. این کتاب بنا دارد به مخاطب دین‌باور، این نکته را یادآوری کند که عالم، محضر خداست و هرآنچه در فضای مجازی انجام می‌دهد، فعل اوست و در حضور حضرت پروردگار صورت می‌پذیرد.

بخش اول

تعریف سبک زندگی و اهمیت آن

- سبک زندگی چیست؟
- سبک زندگی اسلامی چگونه است؟
- ابعاد سبک زندگی

تعریف سبک زندگی و اهمیت آن

براساس آموزه‌های اسلامی، خلقت بشر هدفمند است و این هدف همان قرب الی الله و رسیدن به آن کمال مطلوبی است که پیامبران الهی برای انسان ترسیم کرده‌اند. بر این اساس این موجود مقدس، فقط به این دنیا تعلق ندارد و این جهان مزرعه‌ای برای آخرت اوست؛ لذا عاقلانه نخواهد بود که هرگونه زندگی‌ای را در این دنیا رقم بزند و سزاوار نیست که عمر باارزشش به‌گونه‌ای سپری شود که او را از هدف خلقتش دور کند. انسان دین‌دار باید روشی را در زندگی انتخاب کند که او را به آن کمال مطلوب برساند. مولانا در این ابیات به همین مضامین اشاره می‌کند:

خنک آن روز که پرواز کنم تا بر دوست　　به امید سر کویش پر و بالی بزنم

مرغ باغ ملکوتم نیم از عالم خاک　　چند روزی قفسی ساخته‌اند از بدنم

سبک زندگی چیست؟

متفکران مختلف تعریف‌های متفاوتی را برای سبک زندگی ارائه کرده‌اند. مطابق یکی از این تعریف‌ها، سبک زندگی سیستم خاص زندگی یک فرد، خانواده یا جامعه با هویت او است (شریفی، ۱۳۹۵). طبق تعریف دیگر، سبک زندگی طرز خاص زیستن و ترتیب مناسبات عمدتاً اجتماعی است. سبک زندگی به هویت بازمی‌گردد و پیوند وسیع و عمیقی با مقولهٔ فرهنگ دارد (رشاد، ۱۳۹۲).

دانشمندانی که سبک زندگی را تعریف می‌کنند، از ابعاد مختلف جامعه‌شناسی، روانشناسی و یا دینی به آن توجه می‌کنند. از رویکرد دینی، سبک زندگی عبارت است از «مجموعه‌ای از رفتارهای سازمان‌یافته که وجه غالب رفتاری یک فرد یا گروهی از افراد شده است و متأثر از باورها، ارزش‌ها و نگرش‌های پذیرفته‌شده، همچنین متناسب با امیال و خواسته‌های فردی و وضعیت محیطی اوست» (شریفی، ۱۳۹۴، ص۲۰). وجه تمایز این تعریف با تعریف‌های دیگر، ارتباطش با ارزش‌ها، باورها، اخلاقیات، نگرش‌ها و... است که می‌تواند مبتنی‌بر دین باشد.

سبک زندگی را می‌توان مجموعه‌ای کم‌وبیش جامع و منسجم از عملکردهای روزمرهٔ فرد دانست که نه فقط نیازهای جاری او را برآورده می‌سازد؛ بلکه روش خاصی را که او برای هویت شخصی خویش انتخاب کرده است، برای دیگران مجسم می‌سازد. سبک زندگی را می‌توان کاملاً مشاهده نمود یا از مشاهدات استنتاج کرد (شریفی، ۱۳۹۴، ص ۲۷).

اینکه شخص زندگی خاصی را آرزو می‌کند، یا زندگی بخصوصی را به مسخره می‌گیرد و به‌شدت نقد می‌کند و می‌گوید: «زندگی یعنی این» یا «خوش‌به‌حال فلانی»،

نشان‌دهندهٔ نظام ارزشی او است. نظام ارزشی در انتخاب سبک زندگی بسیار تأثیرگذار است و سبک زندگی را نمی‌توان از باورها و ارزش‌ها بریده دانست.

بیشتر عوامل در پدیدآمدن سبک زندگی، اختیاری است. اگر فردی در اردوگاه کار اجباری یا در اسارت و تحت فشار بیرونی، مجبور شود رفتار خاصی را انجام دهد، از آن به سبک زندگی تعبیر نمی‌شود. سبک زندگی باید انتخاب شود و شخص در ایجاد آن براساس نظام اعتقادی و ارزش‌هایش فعالانه مشارکت داشته باشد. باید توجه کرد که رسانه‌ها دائماً تصویرهای جدید سبک زندگی را منتشر و افراد را به انتخاب آن تشویق می‌کنند و این نظام ارزشی فرد است که به او در انتخاب سبک زندگی‌اش جهت می‌دهد (شریفی، ۱۳۹۵).

سبک زندگی اسلامی چگونه است؟

از سبک زندگی افراد و جوامع می‌توان به‌مثابه یکی از شاخص‌های سنجش کیفیت ایمان و عمق باورها و ارزش‌هایشان استفاده کرد؛ یعنی با ملاحظهٔ سبک زندگی می‌توان به عمق باورهای آن‌ها پی برد. قرآن کریم رفتارهای ناشایسته را معلول باطن ناشایست و ناپاک می‌داند و می‌فرماید:

بسم الله الرحمن الرحیم

«وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبُثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا كَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ»

"سرزمین پاکیزه [و مستعد] گیاهش به فرمان پروردگار می‌روید؛ اما از سرزمین‌های ناپاك [و شوره‌زار]، جز گیاه اندك و بی‌ارزش نمی‌روید. این‌گونه آیات [خود] را براي گروهي كه شكرگزارند، شرح مي‌دهيم"

(سورۀ اعراف، آیۀ ۵۸)

از این آیه نتیجه گرفته می‌شود که اعمال نیکو و آثار ارزنده از گوهر پاک سرچشمه می‌گیرد و اعمال خلاف، از باطن پلید و ناپاک (شریفی، ۱۳۹۴، ص۵۸).

ازآنجایی‌که اسلام دین زندگی است، احکام و تعالیم حیات‌بخشی را برای ما فراهم کرده است تا بتوانیم در هر سطحی مناسبات خود را با جهان هستی به‌درستی ایجاد و تحکیم کنیم. هیچ‌یک از ابعاد فردی و اجتماعی حیات بشری، از آموزه‌های وحیانی تهی نیست؛ بلکه جریان بندگی در جای‌جای زندگی نفوذ دارد و تنها با پذیرش و عمل به آن تعالیم، بندگی معنا می‌یابد و محقق می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۱). حال که در این زمانه، فضای مجازی نقش پررنگی در زندگی افراد یافته است و حضور آن در بسیاری از امور جاری حس می‌شود؛ لذا این فضا نیز به‌عنوان یکی از بخش‌های زندگی انسان در حوزۀ عبودیت می‌گنجد و ضروری است که هنگام حضور در آن، در مسیر بندگی حرکت کنیم.

باورها، نوع جهان‌بینی و ایدئولوژی دینی، جهت زندگی ما را مشخص می‌کنند. در این میان برخی از باورها و ارزش‌ها نقشی کلیدی در طراحی سبک زندگی دارند. یکی از مهم‌ترین باورهای اسلامی که باید خود را در همهٔ ابعاد زندگی هر مسلمانی نشان دهد، باور به «توحید» و یگانگی خداوند است و بر این اساس هیچ‌گونه شرکی در زندگی مسلمان پذیرفته نیست. باور به یگانگی خداوند، مسیر حرکتی را برای زندگی انسان تعریف می‌کند که باعث می‌شود رفتارهای دیگر انسان موحد، در همان مسیر قرار گیرد. نظام‌های توحیدی شیوهٔ زندگی خاصی را نیز به‌دنبال خواهند داشت (شریفی، ۱۳۹۵، ص.۳۳)؛ از جملهٔ این رفتارها که در سایهٔ باور به توحید شکل می‌گیرد، رفتارهای فرد مسلمان در فضای مجازی است.

از سوی دیگر در دیدگاه فرد مسلمان، سعادت یا شقاوت ابدی انسان نتیجهٔ اعمال و رفتارهای خود اوست. هر کاری که او در این دنیا انجام دهد، اثرش را در آخرت خواهد دید:

«فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرّاً يَرَهُ»

"پس هر کس هم‌وزن ذره‌اي، کار خير انجام دهد، آن را مي‌بيند و هر کس هم‌وزن ذره‌اي، کار بد کرده آن را [نيز] مي‌بيند"

(سورهٔ زلزال، آیات ۷ و ۸)

پس انسان دین‌باور، هنگام حضور در فضای مجازی به این موضوع توجه دارد که دیر یا زود نتیجهٔ کوچک‌ترین عملش را خواهد دید.

ابعاد سبک زندگی

ازآنجایی‌که چگونگی زندگی انسان، هم در رفتارهای فردی او و هم در رفتارهای اجتماعی‌اش قابل مشاهده است، سبک زندگی افراد دارای ابعاد مختلف فردی و اجتماعی خواهد بود.

می‌توان سبک زندگی را در حوزه‌های مختلفی مثل اخلاق و رفتار فردی و زندگی خانوادگی و اجتماعی بررسی کرد (شورای عالی انقلاب فرهنگی، بی‌تا). مثلاً حوزهٔ فردی، شامل رفتارهایی چون چگونگی و میزان مصرف، لباس‌پوشیدن، حرف‌زدن، تفریح، گذراندن اوقات فراغت، آرایش ظاهری، خوردن، معماری و چیدمان منزل و... است. در حوزهٔ اجتماعی نیز نمونه‌هایی چون ازدواج و خانواده، نحوهٔ تربیت فرزندان و شغل را می‌توان نام برد.

ابعاد سبک زندگی

بخش دوم

جنبه‌هایی از سبک زندگی اسلامی در فضای مجازی

- رعایت کرامت انسانی
- رعایت حریم خصوصی
- آداب معاشرت در فضای مجازی
- مجادله و جدال
- ...

جنبه‌هایی از سبک زندگی اسلامی در فضای مجازی

همان‌گونه که گفته شد، اسلام دینی الهی است کـه بـرای بخـش‌هـای مختلـف زنـدگی برنامه دارد. سبک زندگی دینی هم به همهٔ ابعاد وجودی انسانی توجه مـی‌کنـد و انسـان را به‌سوی تعالی سوق می‌دهد. از سوی دیگر دین اسلام، دینی جهان شمول اسـت کـه دارای دو اصل همگانی‌بودن و همیشگی‌بودن است. این دین، از سویی دارای محتواهای متعـدد و از سوی دیگر شامل اجتهادهای متنوع است و توان آن را دارد که بر محدودیت‌های زمان و زمین فائق بیاید و پویا و مانا باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۱).

از نیازهای مواجههٔ دین با فضای مجازی که روزبه‌روز نیز درحال گسترش است، توسعهٔ عنوان‌های فقهی است. احکام ارتباطات تعاملی در شبکه‌های اجتماعی، احکام مربوط به کسب‌وکارهای مجازی (نظیر کالاهای فرهنگی) و مالکیت حقوق فکری و معنوی، انجام احکام تعبدی و مناسک و شعائر در فضای مجازی (خارج از زمان و مکان مقرر و فضیلت‌های مذکور)، مبحث بازی‌ها و سرگرمی‌های مجازی، نمونه‌های کوچکی از مسائل مطرح در فقه هستند (فیروزآبادی، ۱۳۹۲). در این راستا آنچه لازم به‌نظر می‌رسد، ضرورت نگاه جدید به آیات و روایات به‌عنوان منبعی برای استنباط احکام دینی و بهره‌گیری از اجتهاد علمای دینی و دانشمندان فن است تا بتوان پاسخ‌گوی مسائل نو و مطرح در این فضا بود.

ویژگی‌های خاص فضای مجازی از جوانـب گونـاگون، نـوعی رفتـار را بـه دنبـال خواهد داشت. در زندگی با سبک اسلامی، توجه به مطلوب‌بـودن و چگـونگی ایـن رفتـار از

منظر تعالیم اسلامی اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند. در این بخش به عنوان نمونه به برخی از این موارد اشاره می‌کنیم.

رعایت کرامت انسانی

کرامت انسانی به معنای شأن، منزلت و وقار انسانی است. دو نوع ویژگی برای کرامت انسانی برشمرده می‌شود. برخی از این ویژگی‌ها جنبهٔ ارزشی دارند و رتبه، موقعیت و جایگاه فرد را در میان جامعه یا خانواده بیان می‌کنند؛ مانند کرامت آموزگار یا فرد مؤمن. این نوع کرامت، اکتسابی است و ممکن است فردی آن را از دست بدهد؛ اما برخی ویژگی‌ها، مانند انسانیت، ذاتی انسان است و به‌دست‌آوردنی و ازدست‌دادنی نیست (اسدی و سلیمان پور، ۱۳۹۳).

خداوند در آیهٔ ۷۰ سورهٔ اسراء می‌فرماید:

«وَلَقَدْ كَرَّمْنا بَنی آدَمَ وَحَمَلْناهُمْ فِی الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْناهُمْ مِنَ الطَّیِّباتِ وَفَضَّلْناهُمْ عَلی کَثیرٍ مِمَّنْ خَلَقْنا تَفْضیلاً»

"مـا آدمیزادگـان را گرامـی داشـتیم و آن‌هـا را در خشـکی و دریـا، [بـر مرکب‌های راهوار] حمل کردیم و از انواع روزي‌هـای پـاکیزه بـه آن‌هـا روزی دادیـم و آن‌هـا را بـر بسـیاری از موجـوداتی کـه خلـق کـرده‌ایـم، برتـری بخشیدیم"

مازبالاییم وبالامی‌رویم　　مازدریاییم ودریامی‌رویم

ماازآنجاوازاینجانیستیم　　مازبی‌جاییم وبی‌جامی‌رویم

با توجه به این آیه، تکریم خدا به بنی‌آدم اختصاص دارد و سایر موجودات از ایـن تکریم بی‌بهره‌اند. انسان‌ها باید این کرامت و حیثیت را بـرای همـدیگر بـه‌مثابـهٔ یـک حـق بشناسند و خود را برای آن حق، مکلف ببینند. ازآنجـایی کـه ایـن نـوع تکـریم کـاری بـه دیگران ندارد، این آیه به کرامت ذاتی انسان تأکید می‌کند.

در آیهٔ دیگری خداوند می‌فرماید:

«إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ»

"گرامي‌ترین شما نزد خداوند، باتقواترین شماست"

(سورهٔ حجرات، آیهٔ ۱۳)

با اطاعت از خدا، امکان دستیابی به تقوا ممکن می‌شـود و آدمـی در مسـیر ایـن کرامت انسانی قرار می‌گیرد؛ لذا در این آیه به کرامت اکتسـابی انسـان اشـاره شـده اسـت، کرامتی که چیزی افزون بر شأن و منزلت انسانی او خواهد بود. انسان نبایـد کرامـت ذاتـی خود را با اعمال ناشایست، خدشه‌دار کند و به دیگران نیز نباید اجازه دهد بـه ایـن کرامـت تعرض کنند (سید سعادتی، ۱۳۹۲).

حق کرامت انسانی، یکی از حقوق اساسی بشریت محسوب می‌شود و حقی ریشه‌ای است که برخی حقوق دیگر را زیر چتر خود دارد؛ ازجملهٔ این حقوق که در فضای مجازی امکان دارد بروز یابد، می‌توان به حق آزادی بیان، حق آزادی اطلاعات، حق حریم خصوصی و... اشاره کرد.

در آزادی بیان باید به این موضوع توجه شود که نباید به شرافت انسان‌ها و مقدساتی که در جامعه مقبول هستند، توهین شود. فضای مجازی برای انتشار اطلاعات، به آزادی بیان نیازمند است؛ اما باید توجه کرد مطالبی که در آن منتشر می‌شود، نباید به کرامت سایر انسان‌ها تعرض کند. حق آزادی دسترسی به اطلاعات نیز ازجمله حقوقی است که اسناد و قوانین مختلف به آن تأکید کرده‌اند. دسترسی به اطلاعات می‌تواند اولین گام برای دستیابی به حقیقت باشد. فضای مجازی با توجه به قابلیت‌هایی که دارد، امکان دسترسی به اطلاعات را تسهیل می‌کند؛ اما باید توجه کرد که رعایت کرامت انسانی، یکی از خط قرمزهای این دسترسی است. افراد در فضای مجازی می‌توانند اطلاعات را منتشر کنند؛ اما چنانچه این اطلاعات، مخل حقوق و حیثیت دیگران باشد، این اجازه ملغی خواهد بود (اسدی و سلیمان‌پور، ۱۳۹۳).

لازمهٔ کرامت انسان آن است که حریم شخصی او محترم شمرده شود. از این‌روست که ارتباط نزدیکی میان حفظ کرامت انسانی و رعایت حریم خصوصی افراد وجود دارد و خدشه‌وارد شدن به هریک از حوزه‌های حریم خصوصی فرد، منافی اصل کرامت انسانی او خواهد بود (سید سعادتی، ۱۳۹۲). در بخش بعدی با جزئیات بیشتری به این موضوع خواهیم پرداخت.

رعایت حریم خصوصی

حریم خصوصی، بخشی از اطلاعات زندگی انسان است که او تمایل ندارد دیگران بدون اجازه به آن دست پیدا کنند. این اطلاعات می‌تواند شامل هویت فرد، مکان حضور او در زمان‌های مختلف، افرادی که با آن‌ها ارتباط دارد و نوع ارتباطش با هریک، یا کارهایی باشد که انجام می‌دهد. دست‌یافتن به اطلاعات هر فرد ممکن است از طریق نگاه، مشاهده، حضور، ورود، دسترسی، توجه، آگاهی، مطالعه، نشر یا مداخله صورت گیرد (شهریاری، ۱۳۹۲).

حریم خصوصی

اسلام برای حریم خصوصی افراد اهمیت ویژه‌ای قائل است. تذکر قرآن و روایات دربارهٔ اینکه انسان محدودهٔ خویش را بشناسد و به حریم دیگران وارد نشود، بسیار درخور توجه است. با توجه‌به آیات و روایات می‌توان گفت حریم خصوصی در آموزه‌های اخلاقی و احکام فقهی دین اسلام بر سه اصل اساسی مبتنی است. اصل اول، احترام به حریم مؤمن، اصل دوم توجه به کرامت انسانی و اصل سوم لزوم اجازه‌گرفتن از او در روابط اجتماعی است. قرآن کریم در عرصه‌های مختلف، انسان مؤمن را نهی کرده است از اینکه ذهن خود را بر

زندگی دیگران و دخالت در آن، (آن هم بدون فایده و نتیجه) متمرکز کند (سید سعادتی،۱۳۹۲). در ادامه، این موضوع را با جزئیات بیشتری بررسی خواهیم کرد.

- **احترام به حریم مؤمن**

خدای ستارالعیوب ما هرگز نمی‌پسندد که بنده‌اش عیب و زشتی دیگران را آشکار سازد. درخصوص اصل احترام به حریم مؤمن می‌توان به آیهٔ ۱۲ سورهٔ مبارکهٔ حجرات اشاره کرد: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيراً مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضاً؛ اي كساني كه ايمان آورده‌ايد، از بسياري از گمان‌ها دوري كنيد، همانا بعضي از گمان‌ها گناه است و در عيوب مردم تجسس نكنيد و پشت سر يكديگر غيبت ننماييد».

در تفسیر این آیه، بسیاری از مفسران «تجسس» را به‌معنای عام در نظر گرفته‌اند؛ بدان‌معنا که خداوند، انسان مؤمن را نهی کرده است از اینکه زشتی‌های برادر مؤمنش را دنبال کند (شهریاری، ۱۳۹۲).

نهی از تجسس در امور دیگران

در دیدگاه اسلامی، حرمت مؤمن نزد خداوند هم‌سنگ حرمت پیامبر، خاندان پیامبر، قرآن و کعبه اهمیت دارد (سید سعادتی، ۱۳۹۲). رسول خدا (ص) درخصوص

حفظ آبروی مؤمن می‌فرمایند: «ای مسلمانانی که با زبان اسلام آورده‌اید؛ ولی ایمان خالص در دلتان جای نگرفته است، مسلمانان را مذمت نکنید و عیب‌هایشان را آشکار نسازید؛ زیرا هرکس عیب‌های مسلمانان را آشکار کند، خدا عیبش را آشکار می‌سازد» (جوادی آملی، ۱۳۹۱). آموزه‌های اسلامی، آبروی مسلمان را بسیار ارزشمند می‌داند و ریختن آن را گناهی بسیار بزرگ برشمرده است. امام صادق (علیه‌السلام) فرمودند: «حرمت مؤمن از حرمت کعبه بیشتر است» (الخصال، ج ۲، ص۲۷). کعبه مقدس‌ترین مکان مسلمانان و قبله‌گاه نمازگزاران است. تکریم و احترام کعبه بر همه واجب و اهانت به آن، حرام و گناه بسیار بزرگی است؛ ولی حرمت آن‌که گرد خانه می‌گردد، بیشتر از حرمت خانه قرار داده شده است. (سیدسعادتی، ۱۳۹۲).

فضای مجازی به‌دلیل ویژگی‌های خاص خود، به‌خصوص مخفی‌ماندن هویت منتشرکنندگان مطالب، زمینه را برای تجسس و کنجکاوی در مسائل خصوصی زندگی دیگران و آبروریزی برادران مؤمن فراهم می‌کند. این فضا همچنین ذائقه و تمایل مخاطب را به سمتی هدایت می‌کند که چنین اخباری را با علاقهٔ بیشتری دنبال کند که خود مشوقی برای انتشار مطالب خصوصی زندگی برادران دینی و گاه ازمیان‌بردن آبروی آنان است.

- **اصل گرامیداشت کرامت انسانی**

همان‌طور که در بخش قبل اشاره شد، خداوند متعال پس از آفرینش انسان با قدرت خود، به او عقل داد و با توجه به دقت و ظرافتی که در آفرینش انسان به‌کار گرفته است، هیچ مخلوقی با او برابری نمی‌کند. خداوند سپس انسان را بر تمامی موجودات عالم برتری داده و تکریم نموده است. اما پاسداری و صیانت از کرامت انسانی موکول به شناسایی و حفظ حریم خصوصی اوست و آن‌گاه که انسان به حریم خلوت فرد دیگری احترام می‌گذارد، درواقع بر شأن آدمی ارج می‌نهد. بر همین مبناست که اسلام مقررات

سختگیرانه‌ای را برای تجاوز و تعرض به قلمروی خصوصی اشخاص وضع کرده و آن را به‌مثابه راهبردی اساسی در حقوق کیفری خود منظور کرده است.

به‌علت گره‌خوردن حریم خصوصی و کرامت انسانی، در حقوق اسلامی اینکه شخصی از انتشار موضوعی رضایت داشته باشد نیز مبنای رفع مسئولیت نخواهد بود. درواقع محدودیت‌های حریم خصوصی اشخاص با رضایت آن‌ها برداشته نمی‌شود. به همین دلیل است که در دین مقدس اسلام تأکید شده که اقرار به گناهان شخصی نزد دیگران یا افشای آن‌ها، خود نوعی اشاعهٔ فحشا محسوب می‌شود و حرام است (سید سعادتی، ۱۳۹۲).

با توجه به این اصل، افراد نمی‌توانند حریم شخصی دیگران را در فضای مجازی خدشه‌دار کنند و به آن بی‌توجه باشند. چنانچه انتشار مطلبی، کرامت فردی تعرض قرار دهد، حتی اگر او خود به این موضوع رضایت دهد، این انتشار مجاز نیست.

خدشه‌دار کردن کرامت افراد در فضای مجازی

- **اصل اجازه‌گرفتن از دیگران**

اصل سوم در حفظ حریم خصوصی، اجازه‌گرفتن در ورود به حریم خصوصی دیگران است. این اصل برگرفته از آیات ۲۷ و ۲۸ سورهٔ مبارکهٔ نور است:

«يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَدْخُلُوا بُيُوتاً غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتّى تَسْتَأْنِسُوا وَ تُسَلِّمُوا عَلى أَهْلِها ذلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ. فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيها أَحَداً فَلا تَدْخُلُوها حَتّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَ إِنْ قِيلَ لَكُمُ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكى لَكُمْ وَ اللّهُ بِما تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ »

"ای کسانی که ایمان آورده‌اید، در خانه‌هایی غیر از خانهٔ خود وارد نشوید، تا وقتي اجازه بگیرید و بر اهل آن خانه سلام کنید. این برای شما بهتر است، شاید متذکر شوید و اگر کسی را در آن نیافتید، وارد نشوید تا به شما اجازه داده شود و اگر گفته شد: «بازگردید»، بازگردید، این برای شما پاکیزه‌تر است و خداوند به آنچه انجام می‌دهید، آگاه است."

درصورتی‌که فرد در هر موقعیتی که برای دیگران سرنوشت‌ساز است و جنبهٔ حیاتی دارد، قصد ورود داشته باشد، به تعبیر قرآن کریم بهتر است که اجازه و اذن دخول بگیرد. اذن‌گرفتن، هم برای فرد اذن‌گیرنده و هم اذن‌دهنده مفید خواهد بود.

در وصیت رسول خدا (ص) به امیر مؤمنان (ع) چنین آمده است: « ای علی، هشت گروه هستند که اگر به آن‌ها اهانت شود، نباید جز خود کسی را سرزنش کنند [...] ؛ ازجمله کسی که در موضوعی سرّی میان دو نفر، بی‌اجازهٔ آن‌ها وارد شود» (جوادی آملی، ۱۳۹۱)؛ لذا انتشار مطالب در فضای مجازی که در حریم خصوصی افراد می‌گنجد، حتی اگر به کرامت انسانی آن‌ها لطمه نمی‌زند، بدون اجازهٔ فرد مجاز نیست.

رعایت حریم خصوصی براساس اصول سه‌گانه فوق، در فضای مجازی همچون فضای واقعی ضروری است. با توجه به ارتباط تنگاتنگ میان این دو محیط، هتک آبرو در هریک از محیط‌های حقیقی یا مجازی بر حیثیت فرد در محیط دیگر هم تأثیر می‌گذارد؛ به‌نحوی‌که اگر در محیط مجازی سخن خلاف واقع یا ازمیان‌برندهٔ آبرو علیه فردی گفته شود، زندگی حقیقی وی نیز تحت‌الشعاع قرار می‌گیرد و این موضوع صرفاً به محیط مجازی محدود نمی‌شود. علاوه‌براین، شخصیت افراد در فضای مجازی موضوعیت دارد؛ لذا حتی لطماتی هم که تأثیر آن فقط محدود به فضای مجازی باشد، جایز نیست (جوادی آملی، ۱۳۹۱).

از مجموع مباحث مذکور می‌توان نتیجه گرفت که در سبک زندگی اسلامی در فضای مجازی باید اولاً سعی کرد آبروی برادران دینی را حفظ کرد و به رعایت حریم خصوصی سایر کاربران فضای مجازی و به‌خصوص افشا نکردن اسرار آن‌ها همت گماشت. ثانیاً باید سعی کرد حریم خصوصی خود را حفظ کرده و آن چیزی را که مربوط به حریم شخصی است، در اختیار عموم قرار نداد.

آداب معاشرت در فضای مجازی

یکی از مسائلی که در سبک زندگی اسلامی اهمیت بسیاری دارد، نحوهٔ معاشرت با دیگران است. احترام به بزرگ‌تر، رعایت ادب در گفتار و استفاده‌نکردن از الفاظ ناپسند،

اجتناب از برخوردهای توهین‌آمیز و حفظ حریم ارتباط با نامحرم، ازجمله آدابی است که در دین اسلام به آن‌ها سفارش شده است.

در فضای مجازی، از ارتباطات رودررو و مستقیم خبری نیست؛ اما نباید فراموش کنیم که بسیاری از هنجارها و آداب معاشرت فضای حقیقی، در فضای مجازی نیز پابرجاست.

معاشرت در فضای مجازی

یکی از مهم‌ترین نکات در معاشرت با افراد، نحوهٔ صحبت‌کردن با آن‌ها و نوع گفتاری است که خطاب به آن‌ها بیان می‌شود. در آیات متعددی در قرآن کریم به گفتار نیکو اشاره و به آن توصیه شده است:

«وَقُولُواْ لَهُمْ قَوْلاً مَعْرُوفاً؛ با آن‌ها به‌نحوي شايسته سخن بگوييد» (سورهٔ نساء، آیهٔ ۵)؛

«وَقُل لَّهُمَا قَوْلاً كَرِيماً؛ با آن‌ها كريمانه سخن بگو» (سورهٔ اسراء، آیهٔ ۲۳)؛

«وَقُولُواْ لِلنَّاسِ حُسْنًا؛ با مردم با خوش‌زبانی سخن بگوييد» (سورهٔ بقره، آیهٔ ۸۳)؛

«قُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ؛ پس با گفتاری نرم با او سخن بگویید، امید است که هوشیار شود و [آیین حق را بپذیرد] یا بترسد [و از سرکشی باز ایستد]» (سورهٔ طه، آیهٔ ۴۴)؛

«وَعِبَادُ الرَّحْمَٰنِ [...] وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا؛ بندگان خوب خدای رحمان کسانی هستند که [...] و هنگامی که نادانان آن‌ها را طرف خطاب قرار می‌دهند، [در پاسخشان] سخنانی مسالمت‌آمیز می‌گویند» (سورهٔ فرقان، آیهٔ ۶۳).

همان‌طورکه در این آیات دیده می‌شود، به مؤمنان توصیه شده است در گفت‌وگو با دیگران با کلام «معروف»، «لین»، «حسن»، «سلام»، «کریم» و... سخن بگویند. قول کریم، سخنی ارزشمند و به دور از پستی است. قول احسن، زمینه اختلاف و فتنهٔ شیطان را از بین می‌برد. در روایات نیز آثار فراوانی برای سخن نیکو شمرده شده است که ازجملهٔ آن‌ها می‌توان به بسیاریِ دوستان، فراوانی روزی، فزونی عمر و محبوب‌شدن نزد خانواده و خویشان اشاره کرد. سخن نیکو معیارها و آدابی نیز دارد؛ ازجمله اینکه برخاسته از علم و به‌هنگام و به‌اندازه باشد (شجاعی، ۱۳۸۹).

در آیهٔ دیگری اشاره شده است:

«وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزَغُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُبِينًا»

"و به بندگان من بگو سخني را كه نيكوتر است، بگويند [براي هر مقامي نيكوترين سخن متناسب آن مقام را انتخاب كنند]، همانا شيطان [به‌وسيلة كلمات مفسده‌انگيز] ميانشان را برهم مي‌زند ؛ زيرا شيطان هميشه براي انسان دشمن آشكار بوده و است"

(سورهٔ اسراء، آیهٔ ۵۳)

براساس این آیهٔ شریفه نیز خداوند به مؤمنان فرمان می‌دهد سخن نیکو بگویند تا میان آن‌ها اختلاف نیفتد.

با بررسی محتوای موجود در فضای مجازی، به‌خصوص شبکه‌های اجتماعی، دیده می‌شود که بسیاری از سخنان و مطالب منتقل‌شده، دارای خصوصیات کلامی مورد نظر قرآن نیست. دیده می‌شود که قول لین و نرم، در بسیاری از موارد مراعات نمی‌شود؛ بلکه افراد بعضاً خیلی زود عصبانی شده و از عبارت‌های خشن در گفت‌وگو با دیگران یا افرادی که نظر مخالف دارند، استفاده می‌کنند. همچنین برخی افراد، کلامشان صفت سلام‌بودن را ندارد و دیگران درمقابل زبان آن‌ها احساس خطر می‌کنند. گاه مخاطبان فضای مجازی کامنت‌هایی را در صفحات برخی اشخاص معروف جامعه می‌گذارند که همراه با فحاشی و توهین است. این کامنت‌ها به هیچ شکلی ویژگی قول احسن را ندارد و نتیجه‌ای جز اختلاف، دشمنی و دلگیری ایجاد نمی‌کند.

لذا لازم است به نحوهٔ صحبت با دیگران توجه کنیم و چنانچه می‌خواهیم به موضوعی اعتراض کنیم، باید اعتراضمان را با بیان منصفانه و انسانی و اثرگذار مطرح کنیم. گاهی اوقات کسی می‌خواهد برخوردی را محکوم کند؛ اما عملکرد خودش نامناسب‌تر از رفتار فردی است که می‌خواهد آن را محکوم نماید. این امر با اصول دینی نحوهٔ معاشرت بسیار فاصله دارد.

یکی از نکات در آداب معاشرت اسلامی، احترام به بزرگان و رفتار محبت‌آمیز با کودکان است که در روایات متعددی نیز به آن اشاره شده است. پیامبر رحمت (ص) می‌فرمایند: «ارحَمِ الصَّغیرَ وَ وَقِّرِ الکَبیرَ تَکُن مِن رُفَقائی؛ به کودکان رحم و به بزرگسالان احترام کن تا از دوستان من باشی» (کافی، ج۲، ص ۳۱۶). همچنین می‌فرمایند: «إذا أتاکُم کَریمُ قَومٍ فَأکرِموهُ؛ هرگاه بزرگ قومی بر شما وارد شد، گرامی‌اش بدارید» (الکافی، ج۲، ص ۶۵۹). یا در جایی دیگر می‌فرمایند: «لیس منّا من لم یوقّر الکبیر و یرحم الصّغیر؛ هرکه بزرگ‌تر را محترم ندارد و به کوچک‌تر رحم نکند، از ما نیست» (نهج‌الفصاحه)؛ لذا در صفحات بزرگان و افراد مسن‌تر در شبکه‌های اجتماعی باید به تکریم سنی افراد توجه کرد. همچنین باید دقت کرد که احترام افراد کم‌سن‌تر مراعات شود و صحبت با آن‌ها نیز محبت‌آمیز باشد.

قرآن کریم پا را از این فراتر گذاشته است و درخصوص رفتار نیکو با دیگران می‌فرماید:

«وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئاً وَبِالْوالِدَيْنِ إِحْساناً وَبِذِي الْقُرْبى وَالْيَتامى وَالْمَساكِينِ وَالْجارِ ذِي الْقُرْبى وَالْجارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَما مَلَكَتْ أَيْمانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ مَنْ كانَ مُخْتالاً فَخُوراً»

"و خدا را بپرستید و چیزي را شریك او قرار ندهید و به پدر و مادر و نیز به خویشان و یتیمان و مسکینان و همسایة نزدیك و همسایة دور و رفیق نزدیك [مانند همکار، هم مجلس، هم‌سفر و...] و درراه‌مانده و بردة مملوکتان نیکي کنید، که همانا خداوند کسي را که متکبر و فخرفروش است، دوست ندارد "

(سورۀ نساء، آیۀ ۳۶)

همچنین می‌فرماید:

«وَإِذْ أَخَذْنا میثاقَ بَنی إِسْرائیلَ لا تَعْبُدُونَ إِلاَّ اللَّهَ وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً وَ ذِی الْقُرْبی وَ الْیَتامی وَ الْمَساکینِ وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْناً»

"و [به یاد آرید] هنگامي را که از بني‌اسرائیل پیمان گرفتیم که هرگز جز خدا را نپرستید و به پدر و مادر و خویشان و یتیمان و مسکینان نیکي کنید و با مردم به زبان خوش سخن گویید"

(سورۀ بقره، آیۀ ۸۳)

با توجه به این آیات، افرادی که مشمول توصیه به رفتار همراه با نیکویی شده‌اند، محدودۀ وسیع‌تری دارند. در فضای مجازی مفهوم همسایه، همکار، دوست و... تغییر می‌کند و مطابق آیۀ ۸۳ سورۀ بقره، احسان‌کردن به تمامی انسان‌ها توصیه شده است؛ لذا فرد مسلمان باید در نحوۀ برخورد با دیگران کاملاً توجه کند که با تمامی افراد با نیکویی برخورد نماید.

در فضای مجازی، به‌خصوص شبکه‌های اجتماعی، غالباً متن است که منتقل می‌شود و احساسات، لحن و رفتار افراد آن‌گونه که مدنظرشان است، رسانده نمی‌شود. به همین علت است که باید مراقب بود که در ارتباط با دیگر افراد، جملات و عکس‌ها و استیکرهایی به کار برده نشود که سوءتفاهم به‌وجود آورد؛ زیرا افراد متناسب با سن، سواد و اطلاعاتشان برداشت‌های متفاوتی از عکس‌العمل دیگران دارند.

در فضای واقعی، افراد در ارتباط‌گرفتن با دیگران نکات متعددی را رعایت می‌کنند. این مطلب به‌خصوص درزمینهٔ ارتباط با نامحرم بیشتر جلوه می‌کند. در آیهٔ ۵ سورهٔ مائده آمده است: «وَلا مُتَّخِذِي أَخدَان؛ **دوست پنهاني نگيريد**». براساس این آیه، روابط پنهانی بین افراد نامحرم ممنوع است. به‌علت ویژگی‌های خاص فضای مجازی، امکان ارتباطات پنهانی در این فضا کاملاً فراهم است. اما با توجه به آیهٔ مذکور، در فضای مجازی نیز باید دقت کرد که روابط پنهانی مانند چت‌های خصوصی با نامحرم صورت نگیرد.

توجه به ارتباط با نامحرم در فضای مجازی

خداوند همچنین در آیهٔ شریفهٔ دیگری می‌فرماید:

«يا نِساءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّساءِ إِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَ قُلْنَ قَوْلاً مَعْرُوفاً»

"ای همسران پیامبر، شما همچون زنان معمولی نیستید. اگر تقوی پیشه کنید؛ بنابراین به‌گونه‌ای هوس‌انگیز سخن نگویید که بیماردلان در شما طمع کنند و سخن شایسته بگویید"

(سورهٔ احزاب، آیهٔ ۳۳)

مطابق این آیات، افراد باید در نوع کلامشان در برخورد با نامحرم دقت لازم را بنمایند. (حبیبیان، ۱۳۹۲، ص۳۵).

قول سدید

در قرآن کریم دو مرتبه در کنار توصیه به تقوا، به قول سدید توصیه شده است: «فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَ لْيَقُولُوا قَوْلاً سَديداً؛ پس باید از خدا بترسند و سخن به اصلاح و درستي گويند» (سورهٔ نساء، آیهٔ ۹) و «و يا أَيُّهَا الَّذينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلاً سَديداً؛ اي كساني كه ايمان آورده‌ايد، از خدا پروا كنيد و سخني درست و استوار گوييد (سورهٔ احزاب، آیهٔ ۷۰).

قول «سدید» از ماده «سد» به‌معنی «محکم و استوار» و خلل‌ناپذیر و موافق حق و واقع است؛ سخنی است که همچون سدی محکم جلوی امواج باطل را می‌گیرد (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۸۰). علامه طباطبایی ذیل تفسیر آیهٔ ۷۰سورهٔ احزاب می‌فرمایند که قول سدید عبارت است از سخنی که هم مطابق با واقع باشد و هم لغو نباشد، یا اگر فایده‌ای دارد، فایده‌اش چون سخن‌چینی و امثال آن غیرمشروع نباشد. پس بر مؤمن لازم است که به راستی آنچه می‌گوید مطمئن باشد و نیز گفتار خود را بیازماید که لغو یا مایهٔ فساد نباشد (طباطبایی، ۱۳۹۶).

بنابراین می‌توان گفت قول سدید سخنی است که هم راست، صحیح و مطابق با واقع و هم دقیق باشد. ما می‌توانیم گاهی راست بگوییم؛ ولی **بخشی** از حقیقت را بیان کنیم و با آن، مردم را به اشتباه بیندازیم. یا می‌توانیم زمان صحبت‌کردن، سخنی درست را نابه‌جا انتخاب کرده و مردم را گمراه کنیم. همچنین می‌توانیم بدون زدن قید و حاشیهٔ لازم به سخنی صحیح، با آن سخن، مردم را گمراه کنیم و اغراض غیرالهی خودمان را دنبال کنیم (پناهیان، ۱۳۹۳).

خداوند بعد از توصیه به قول سدید در آیات ۷۰ و ۷۱ سورهٔ احزاب می‌فرماید:

«...قُولُوا قَوْلًا سَدِيداً ۞ يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ»

"اگر قول سدید بگویید، خداوند کار شما را درست خواهد کرد"

امام صادق(ع) نیز می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ فِي كِتَابِهِ يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيداً يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمالَكُمْ اعْلَمْ أَنَّهُ لَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنْكَ شَيْئاً حَتَّى تَقُولَ قَوْلًا عَدْلًا؛ خداوند در قرآن فرمود که قول سدید بگویید تا خدا کار شما را اصلاح کند،

بدان تا سخن عادلانه بر زبان جاری نکنی، خدا از تو چیزی را قبول نمی‌کند» (کافی، ج۸، ص۱۰۷)؛ یعنی خدا از ما هیچ چیزی را قبول نمی‌کند، مگر اینکه قول سدید بگوییم.

با توجه به تفاسیر مذکور می‌توان نتیجه گرفت که هر سخنی قابل گفتن و هر شنیده‌ای قابل بازگو کردن نیست. قول سدید به مفهوم سخنی است که از استحکام و اتقان لازم برخوردار باشد؛ یعنی نه‌تنها باید راست بگوییم و از دروغگویی اجتناب کنیم، بلکه باید سخنمان سست و بی‌پایه نیز نباشد. به قول عطار:

هر که در پند خود آمد استوار　　پند او را دیگران بندند کار

کسانی که در جنگ‌های روانی از برخی گزاره‌ها برای کوباندن طرف مقابل خود استفاده می‌کنند و هنر برپاکردن جنگ روانی با کلمات را دارند، از فضیلت قول سدید بهره‌ای نبرده‌اند. البته معمولاً اهالی رسانه و تبلیغات، در جنگ روانی سعی می‌کنند سخن راست بگویند تا اعتبارشان خدشه‌دار نشود؛ یعنی کلمات خود را طوری انتخاب می‌کنند که دروغ نباشد، ولی به هدف شوم خود یعنی تخریب طرف مقابل برسند. متأسفانه برخی افراد برای انتشار مطالب در فضای مجازی و به‌خصوص شبکه‌های اجتماعی، گوشه‌ای از کلمات فردی را می‌گیرند و برجسته می‌کنند و با تیترزدن، همان جهتی را که خودشان می‌خواهند، به سخن آن شخص می‌دهند (پناهیان، ۱۳۹۳).

استفاده از تیترهای گمراه‌کننده

ویژگی خاص تعاملی‌بودن فضای مجازی و هویت مخفی کاربران این فضا، زمینه را برای هرگونه گفتاری فراهم می‌کند. به‌راحتی می‌توان سخنی غیرواقع و ناقص یا با مدرک ضعیف را در سایت یا وبلاگی قرار داد و به‌علت ویژگی فرامکانی‌بودن این فضا، سخن مذکور تا همهٔ نقاط جهان گسترش یابد. اگر زمانی فقط تولیدکنندگان رسانه‌ها مولد و پخش‌کنندهٔ سخن بودند، اکنون فضای مجازی از هر نفر یک رسانه ساخته است. انواع شایعه‌سازی‌ها و شایعه‌پراکنی‌ها، تخریب شخصیت‌ها، دروغگویی‌ها، تبلیغات بیجا و نادرست و حتی لغوگویی‌ها و انواع سخنانی که به امواج فساد و باطل دامن می‌زنند، به‌راحتی دست‌به‌دست می‌شوند که مشخصاً از مصادیق قول غیرسدید هستند. بنابراین در سبک زندگی اسلامی، در فضای مجازی همچون فضای حقیقی، توجه به محتوا و زمان گفتار، منبع خبر و... برای انسان مؤمن ضروری است. مؤمن وقتی حرف می‌زند، احساس مسئولیت می‌کند و پیش از سخن‌گفتن بسیار می‌اندیشد (مدرسی، ۱۳۷۷).

رسول مکرم اسلام مبلغانی را که به‌سوی سایر بلاد می‌فرستادند، به رفق و مهربانی و گفتار سدید سفارش می‌کردند: «فَقَالَ عَلَیْکَ بِالرِّفْقِ وَ الْقَوْلِ السَّدِید؛ پس گفت بر تو باد به مدارا و سخن استوارگفتن» (بحارالانوار، ج۱۸، ص۱۰۴). از منظر رفتار اسلامی

سخن ما باید، هم صحیح باشد، هم انگیزه‌اش درست باشد، هم برای خدا باشد و هم به امر خدا باشد. باید توجه کرد که حتی به‌نفع مقدسات و برای تبلیغ دین نیز نباید از سخنی غیر از قول سدید استفاده کرد (پناهیان، ۱۳۹۳).

نحوهٔ بیان مطالب از سوی والدین، می‌تواند از کودکی در فرزندان نهادینه شود. چنانچه فرزندی ببیند والدینش در انتخاب کلمات دقت می‌کنند و در اوضاع روحی مختلف، مانند زمان عصبانیت یا حین بحث با دیگران، هر کلامی را بر زبان نمی‌آورند، او نیز غالباً از چنین روالی تبعیت خواهد کرد و این نحوهٔ عمل را در هنگام حضور در فضای مجازی نیز رعایت خواهد کرد. حساسیت به بیان مطالب و دقت در بیان گفتار درست و دقیق و بی‌غل‌وغش، از مواردی است که والدین باید در تربیت فرزندانشان به آن توجه کنند.

مجادله و جدال

جدال در لغت عبارت است از بحث و گفت‌وگویی که به‌منظور کوبیدن طرف مقابل و غالب‌شدن بر او صورت می‌گیرد. علت اینکه به این‌گونه بحث‌ها، مجادله می‌گویند این است که دو نفر در برابر یکدیگر بحث و مشاجره می‌کنند تا هر کدام فکر خود را بر دیگری تحمیل کند (ویکی‌فقه، بی‌تا). مفهوم اصطلاحی جدال آن است که انسان در مقام استدلال از مقدماتی که طرف قبول دارد استفاده کند، با او همراهی کرده و از اصول مشترک و مقبول دو طرف بهره گیرد (آقاخانی، ۱۳۸۶، ص۱).

جدل از عناوینی است که در فرهنگ قرآنی و روایی، گاه از آن با مذمت و نکوهش یاد شده و گاه نیز چنانچه برای پاسخ‌گویی به معاندین و دشمنان اسلام مورد

استفاده قرار گیرد، به آن جدال احسن گفته شده است (حسینی، ۱۳۹۱، ص ۶). «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ؛ شما مسلمانان با اهل کتاب جز به نیکوترین طریق بحث و مجادله مکنید» (سورهٔ عنکبوت، آیهٔ ۴۶). در این آیهٔ قرآن، خداوند پیامبرش را در مجادله با اهل کتاب به مجادلهٔ احسن دعوت می‌کند تا با تکیه بر اصول و اعتقادات پذیرفته‌شده و باور همگانی در دو طرفِ مجادله، آن‌ها را به حق بخواند. «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ؛ با حکمت و اندرز نیکو، به راه پروردگارت دعوت کن و با آن‌ها به روشي که نیکوتر است، استدلال و مناظره کن» (سورهٔ نحل، آیهٔ ۱۲۵). با توجه به این آیه، پس از به‌کارگیری روش‌های دعوت برهانی و حکیمانه و پند و اندرز، جدال احسن از روش‌هایی است که در تبلیغ دین به آن توجه و تأکید شده است. یکی از بهترین روش‌های این‌گونه دعوت، استفاده از خود آیات جدلی قرآن است (آقاخانی، ۱۳۸۶، ص۳).

در مقابل جدال احسن، جدال غیراحسن قرار دارد. دراین‌خصوص امام صادق(ع) می‌فرمایند: «جدال به غیراحسن آن است که تو به‌علت ناتوانی در تشخیص بین حق و باطل، حق را انکار می‌کنی و طرف مقابل را با انکار حق، از باطلش منصرف می‌سازی و این کار حرام است؛ زیرا تو هم مثل طرف مقابل باطل‌گرا شده‌ای. او حقی را منکر شد و تو هم حق دیگری را انکار می‌کنی؛ لذا بر شیعیان ما حرام است که فتنه و بازیچه دست دیگر برادران یا غلط‌اندیشان قرار گیرند» (بحارالانوار، ج ۹، ص ۲۵۵-۲۵۷). در تعبیر قرآنی، جدال باطل، جدالی است که در آن یک‌سوی مجادله، به استهزاء و تمسخر روی می‌آورد و هدف از آن کوبیدن حق است. هم در روش و آداب مجادله، رعایت ادب را نمی‌کند و به حیلهٔ تمسخر روی می‌آورد، تا طرف مقابل را از نظر شخصیت خرد و کوچک کند و هم با علم به حق‌بودن، آن را نادیده می‌گیرد و می‌کوشد آن را بکوبد یا نابود سازد. این روش در

بیشتر حالت‌هایی که قرآن از آن یاد کرده، از مواردی است که مشرکان و کافران از آن بهره‌برداری کرده‌اند و به‌مثابه روش اصلی مخالفان پیامبران به کار رفته است (آقاخانی، ۱۳۸۶، ص۴) «وَيُجادِلُ الَّذينَ كَفَرُوا بِالْباطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ؛ اما کافران همواره مجادله به باطل مي‌كنند، تا [به گمان خود] حق را به‌وسيلة آن از ميان بردارند» (سورهٔ کهف، آیهٔ ۵۶).

جدال احسن – جدال غیراحسن

در فضای مجازی، به‌خصوص شبکه‌های اجتماعی انواع جدال، زیاد مشاهده می‌شود که اکثر آن‌ها قالب جدال غیراحسن را به خود می‌گیرند. افراد گاه برای به‌کرسی‌نشاندن صحبت خود، هر دستاویزی را مستمسک قرار می‌دهند و بدون آنکه ادب را رعایت کنند، نظرات خود را بیان می‌کنند. در بسیاری از موارد، این بحث‌ها با تحقیر طرف مقابل همراه است. ممکن است در شروع کسی بخواهد حرف حقی را اثبات کند؛ اما در بسیاری مواقع در ادامهٔ سخن، بیان نظرات شخصی و به‌کرسی‌نشاندن حرف خود بر گفتن حقیقت اولویت می‌یابد. یکی از آثار شوم جدال آن است که آبروی انسان بی‌گناه می‌رود، به‌خصوص اگر طرف مقابل عیب‌جو و هتاک باشد، در گفته‌های خود ادب را رعایت

نکند و آنچه بر زبانش جاری می‌شود، بگوید. در چنین وضعیتی سرانجام کار به بی‌حرمتی و توهین می‌رسد (مهر، ۱۳۹۱).

امام صادق(ع) می‌فرماید: «با دو کس جدال مکن: با شخص عاقل بردبار و با شخص نادان و کم‌عقل؛ زیرا اولی بر تو چیره می‌شود و دومی تو را می‌آزارد» (جامع‌السعادات، ج ۲، ص ۲۸۵). امیرالمؤمنین(ع) در روایتی به این جهت مردم را از مجادله نهی کرده که مجادله موجب دشمنی می‌شود: «از مجادله و ستیزه‌جویی بپرهیزید؛ زیرا این دو، دل‌های برادران دینی را به یکدیگر مکدر می‌کند و بذر نفاق را پرورش می‌دهد» (اصول کافی، ج۲، ص۳۰).

فضای مجازی و توجه به تربیت فرزندان

تعلیم و تربیت در زندگی بشر، اساسی‌ترین جنبهٔ زندگی است. به‌گونه‌ای که هرگونه انحراف در آن، باعث انحراف نسل آینده می‌شود. تأکید ویژه بر تربیت فرزند و پاک‌سازی محیط خانواده و جامعه از آلودگی‌ها، ازجمله برنامه‌هایی است که اسلام برای حفاظت از کانون مقدس خانواده، به آن توجه کرده است. بین سبک زندگی و الگوهای تربیتی خانواده، ارتباط مستقیمی وجود دارد. در عصر حاضر، ظهور فناوری‌های نوین ارتباطی به‌همراه تحولاتی که در فضای مجازی به وجود آمده، بسیاری از کارکردهای تربیتی خانواده‌ها را دچار اختلال کرده است. شناخت فناوری‌های نوین و استفادهٔ صحیح از آن و تقویت آموزه‌های دینی در جامعه، می‌تواند از آسیب‌های تربیتی فضای مجازی بکاهد (عنان‌پور و عنان‌پور، ۱۳۹۴).

اهمیت و هدف تربیت فرزندان در سبک زندگی اسلامی

در اسلام اهمیت خاصی به تربیت فرزند داده شده است. از رسول خدا (ص) چنین روایت شده است: «رَحِمَ اللّهُ عَبْدا اَعانَ وَلَدَهُ عَلی بِرِّهِ، بالاحسانِ اِلَیهِ وَ التأَلّفِ لَهُ و تَعلیمِهِ و تأدیبه؛ خداوند رحمت کند بنده‌ای را که به فرزندش، با نیکی‌کردن به او، الفت‌داشتن و گرم‌گرفتن با وی و با آموزش و تربیت او کمک می‌کند تا نیکوکار شود» (مستدرک وسائل الشیعه، ج۲، ص۶۲۶)

اهمیت تربیت فرزندان در اسلام

در جوامع دیگر مانند روم باستان، هدف از تربیت، قبل از هر چیز، پرورش شهروند خوب بوده است؛ یعنی فردی که آمادهٔ فداکاری برای سرزمین خود باشد. در عصر جدید، تربیت شدیداً بر اهداف علمی

استوار است. این امر به‌ویژه بعد از انقلاب صنعتی شدت گرفته است. پایه‌های تربیت نوین بر روان‌شناسی علمی و زیست‌شناسی گذاشته شده است (سعادت به نقل از مایر، ۱۳۹۴). هدف‌های تربیت عصر جدید عبارت‌اند از: تفکر، تأمل، شناخت فرهنگ و هنر، پرورش خلاقیت، درک و کاربرد دانش، تماس با اندیشه‌های مهم، روی‌آوری به ارزش‌های معنوی و اخلاقیات، کسب مهارت‌های اساسی مانند خواندن، نوشتن و زیبایی‌شناسی، کارآمدی شغلی، پرورش حس احترام به هم‌نوع و خانواده، شهروند مؤثربودن، داشتن سلامت بدنی، رشد شخصیت، رشد و گسترش علایق و صلح‌جویی.

هدف‌های تربیتی اسلام، مطابق با شأن انسان و هدف خلقت آدمی است (مطهری، ۱۳۷۰). هدف نهایی تربیت اسلامی، پرورش انسان مقرب الهی است که شاکلهٔ دینی در وجود او به‌طور کامل شکل گیرد و رفتارهای دینی ریشه‌دار از او سربزند. تربیت اسلامی، زمینه را برای بروز و ظهور استعدادهای فطری آدمی فراهم و او را به کمال نزدیک می‌کند (ملکی، ۱۳۸۳، ص۴). در عمل هدف‌های تربیت اسلامی را در تقویت اراده، عبادت و نیایش، محبت، تقویت حس حقیقت‌جویی، مراقبه و محاسبه، تفکر، محبت اولیا، ازدواج، جهاد و کار می‌دانند (سعادت به نقل از روزبهانی، ۱۳۹۴).

ما مسلمانان مفتخریم رسول مکرم اسلام دلیل رسالت خود را به‌کمال‌رساندن مراتب اخلاق اعلام می‌کنند: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأُتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ؛ من برای به‌کمال‌رساندن خوبی‌های اخلاق مبعوث شدم» (بحارالانوار، ج ۶۸، ص۳۸۲). خداوند در سورهٔ جمعه، آیهٔ ۲ می‌فرماید:

«هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ»

"محمد و رسولان پيش از او مبعوث شدند تا بر انسان‌هاي غرق در گمراهي آشكار، آيات الهي را عرضه و آن‌ها را پاك كنند و علم و حكمت بياموزانند"

در عصری که اخلاقیات و انسانیت همچون کالایی به ثمن بخس معامله می‌شود، انسان مسلمان باور دارد که نفخه‌ای از روح قدسی در او جریان دارد؛ لذا موظف است وجودی چنین پاک را که مسجود فرشتگان و ودیعهٔ الهی است و او را شایستهٔ مقام خلیفهٔ خدا در زمین کرده است، حفظ کرده و نه‌تنها در رشد ابعاد معنوی و شخصیتی خود بکوشد؛ بلکه خانواده و فرزندانش را نیز در این مسیر یاری کند.

به‌کارگیری ابزارهای فضای مجازی در تربیت و تأثیرات آن

در سیستم‌های تربیتی مدرن و امروزی، فناوری در خدمت تربیت قرار می‌گیرد و تربیت، انسان را به استفادهٔ بهینه از فناوری رهنمون می‌سازد. وسعت و سرعت ارتباطات در سطح جهانی سبب شده است که فرهنگ‌های گوناگون از همدیگر متأثر شوند. امروزه با توجه به تهاجم فرهنگی، نظام آموزشی مسئولیت خطیری را برای به‌کارگیری و هدایت صحیح تحولات فناوری اطلاعات به عهده دارد. (سعادت به‌نقل از امام‌جمعه، ۱۳۹۴)

یکی از مهم‌ترین کارکردهای فضای مجازی، کمک به فرهنگ‌سازی است. فرهنگ‌سازی فرایند انتقال ارزش‌ها، هنجارها، باورها،

معیارها و الگوهای رفتاری و احساسی موجود در فرهنگ جامعه به آحاد افراد آن است. نهاد خانواده و سپس نهاد تعلیم و تربیت، اولین مراکز انتقال مفاهیم فرهنگی به کودکان هستند (سعادت به نقل از علم‌الهدی، ۱۳۹۴).

فضای مجازی و فناوری‌های نوین این امکان را فراهم کرده‌اند که بتوان از سرگرمی و بازی به عنوان ابزاری جذاب برای نسل امروز استفاده کرد. این فناوری‌ها، به ابداع روش‌های جدیدی منجر شده است که سرگرمی را دارای ارزش تربیتی و آموزشی می‌کند. در این نوع از آموزش، هدف وسعت پیدا می‌کند و مفاهیم، متعدد و متنوع می‌شوند. علاوه بر آموزش، جنبهٔ بازی و سرگرمی غلبه پیدا می‌کند و به بیان ساده‌تر مسیر را برای رشد، هموار و جذاب و همراه با حسی خوشایند می‌کند. به این ترتیب، در فرد علاقه و انگیزه ایجاد می‌شود و به‌کارگیری و فعال‌کردن او به بهترین نحو انجام می‌شود؛ لذا ضروری است که از ظرفیت‌های منحصربه‌فرد فضای مجازی به این منظور استفاده کنیم (گرداب، ۱۳۹۵).

استفاده از بازی‌ها برای تربیت فرزندان

توجه والدین به تربیت فرزندان در فضای مجازی

آموزه‌های اسلام و قرآن کریم، نه‌تنها انسان را مسئول اعمال خود می‌داند، بلکه او را در قبال خانواده مسئول می‌داند و از وی می‌خواهد خانواده‌اش را در مقابل حوادث گوناگون حفظ کند.

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید:

«يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَاراً وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ»

"هان اي اهل ايمان، خود و اهل خود را از آتشي كه آتش‌گيران‌هايش مردم و سنگ است، حفظ كنيد"

(سورهٔ تحریم، آیهٔ ۶)

در زمان حاضر یکی از خطرات جدی، استفادهٔ نامعقول و بی‌رویهٔ اعضای خانواده از فضای مجازی است. والدین باید با راه‌های استفادهٔ صحیح از ابزارهای نوین ارتباطی آشنا شوند تا با اجرای آن، به‌مرور زمان، فرهنگ استفادهٔ صحیح از فضای مجازی در جامعه نهادینه شود و کشور از خطرات انحراف جوانان محفوظ باشد.

امام سجاد (ع) در رسالهٔ حقوق خود، حق فرزندان بر والدین را به این صورت بیان فرموده‌اند: «وَ أَمّا حَقّ وَلَدِکَ فَتَعْلَمُ أَنّهُ مِنْکَ وَ مُضَافٌ إِلَيْکَ فِی عَاجِلِ الدّنْيَا بِخَيْرِهِ وَ شَرّهِ وَ أَنّکَ مَسْئُولٌ عَمّا وُلّيتَهُ مِنْ حُسْنِ الْأَدَبِ وَ الدّلَالَةِ عَلَى رَبّهِ وَ الْمَعُونَةِ لَهُ عَلَى طَاعَتِهِ

فِیکَ وَ فِی نَفْسِهِ فَمُثَابٌ عَلَی ذَلِکَ وَ مُعَاقَبٌ فَاعْمَلْ فِی أَمْرِهِ عَمَلَ الْمُتَزَیِّنِ بِحُسْنِ أَثَرِهِ عَلَیْهِ فِی عَاجِلِ الدّنْیَا الْمُعَذّرِ إِلَی رَبّهِ فِیمَا بَیْنَکَ وَ بَیْنَهُ بِحُسْنِ الْقِیَامِ عَلَیْهِ وَ الْأَخْذِ لَهُ مِنْهُ وَ لا قُوّةَ إِلّا بِاللّهِ؛ حق فرزندت بر تو آن است که بدانی او از توست و خیر و شرّش در این دنیا منتسب به تو است و تو به دلیل مسئولیت و ولایتی که بر او داری، موظفی او را خوب تربیت کنی و به جانب پروردگارش رهنمون باشی و به او کمک کنی تا در ارتباط با تو و خودش، از خداوند فرمان برد و نیز توجه داشته باشی که اگر او را به شایستگی تربیت کنی، پاداش آن را خواهی یافت و چنانچه در تربیت او سهل‌انگاری کنی، با عقوبت خداوند همراه خواهی شد. پس در کار تربیت فرزند، چنان رفتار کن که اگر در این دنیا آثار خوب داشت، مایهٔ آراستگی و زینت تو باشد و با رسیدگی شایسته‌ای که به او داشته‌ای، نزد پروردگارت عذر و حجت داشته باشی».

خانوادهٔ مطلوب اسلام، خانواده‌ای است که همهٔ اعضا از گرمای محبت یکدیگر بهره‌مند هستند. در حدیثی امام صادق (ع) یکی از عوامل و اسباب جلب رحمت الهی را محبت شدید به فرزند می‌دانند و می‌فرماید: «اِنّ اللهَ عَزّوَجَلّ یَرحَمُ الرّجلَ لِشِدّةِ حُبّهِ لِوَلَدِهِ؛ کسی که به فرزندان خود زیاد محبت ورزد، خداوند نیز او را با رحمت و لطف خود همراه می‌کند» (من لایحضره الفقیه، ج۳، ص ۴۸۲).

با توجه به اصول تربیت دینی، والدین باید در مقام الگویی برای فرزندانشان، ابتدا خود زمان حضورشان را در فضای مجازی مدیریت کنند. والدین باید دقت بیشتری در اوقات فراغت خانواده داشته باشند تا رسانه‌های رنگارنگ مجازی نتوانند از این فرصت استفاده کرده و روابط صمیمانهٔ خانواده و گرمای آن را تهدید کنند. براساس مطالعات انجام‌شده، بسیاری از فرزندان عقیده دارند اینکه والدینشان به‌طور مداوم

فضای مجازی را چک می‌کنند، به زندگی خانوادگی آن‌ها آسیب می‌زند و فرصت کنارهمدیگربودن را از آن‌ها می‌گیرد. اما این قدرت والدگری و مدیریت پدر و مادر است که حافظ فرزندان در دوران کودکی و نوجوانی خواهد بود. حضور بی‌قیدوبند و رهای والدین در این فضا نتایج اخلاقی و تربیتی نادرستی را به بار خواهد آورد (تسنیم، ۱۳۹۶).

آسیب فضای مجازی به خانواده و فرزندان

چگونگی مدیریت حضور فرزندان در فضای مجازی

والدین می‌باید به گذران وقت فرزندانشان در فضای مجازی حساس باشند و آن را مدیریت کنند. یکی از روش‌های مهم و پیشنهادی، قانون‌گذاری در خانه است. وجود قانون و رعایت آن در فضای خانه، از بسیاری از مشکلات و آسیب‌ها می‌کاهد و راه صحیح استفاده از فناوری را به اعضای خانواده می‌آموزد. قوانینی که والدین خود در خانواده با فرزندان توافق می‌کنند، می‌تواند بر مدیریت استفاده از این فضا تأثیرگذار باشد. مناسب است که والدین با فرزندان خود قرارداد رسانه‌ای داشته باشند؛ به این صورت، زمانی که خانواده تصمیم می‌گیرد برای فرزند خود ابزارهای نوین ارتباطی تهیه کند، قبل از خرید

ابزار، والدین و فرزندان، مطابق شرایط مندرج در متن قرارداد، نوع و زمان استفاده از رسانه‌های دیجیتال را مشخص کنند. (کهوند، ۱۳۹۴، ص۷).

همچنین رعایت قوانین الهی در این فضا هم نوعی قانون‌گذاری است که در سایهٔ آن، این بخش از زندگی و رفتارهای انسانی رنگ‌وبوی خدایی خواهد گرفت. بنابراین خانواده‌ها باید درمورد مسائل دینی و فقهی‌ای که مربوط به رسانه‌های نوظهور است، آگاهی کامل داشته باشند. آن‌ها باید مطابق فتوای مراجع معظم تقلید، در مواردی همچون خرید و فروش ابزارهای نوین رسانه‌ای، چت، عضویت در شبکه‌های اجتماعی، دیدن فیلم، عکس و تصاویر نامناسب از احکام مربوط پیروی کنند (کهوند، ۱۳۹۴، ص۶).

همچنین به‌منظور تقویت توانمندی‌های درونی فرزندان، برای حفظ آن‌ها درمقابل خطرات تربیتی فضای مجازی باید تلاش کنیم که نیروی پرهیزکاری و خودکنترلی را در آن‌ها تقویت کنیم تا به دنبال مطالب نامناسب در این فضا نباشند.

راهکارهای زیر در این خصوص می‌تواند استفاده شود (کهوند، ۱۳۹۴، ص ۹-۱۱):

- **ایجاد پیوند عاطفی فرزندان با نماز**

به‌راستی که نماز ستون دین بوده و دین‌داری قائم به آن است. در روایات متعدد نیز به اهمیت نماز برای جلوگیری از انحرافات، توجه ویژه‌ای شده است. در قرآن کریم آمده است: «إِنَّ الصَّلوةَ تَنْهى عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْكَرِ؛ **نماز از فحشاء و منکر جلوگیري مي‌کند** (سورهٔ عنکبوت، آیهٔ ۴۵). در جایی دیگر هم خداوند ضایع‌کردن نماز را مقدمهٔ پیروی از شهوات و فرورفتن در منجلاب گرفتاری‌ها می‌داند: «فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضاعُوا الصَّلاةَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهَواتِ؛ **بعد از آن‌ها نسلي جايگزين شد كه نماز را ضايع**

کردند و از شهوات پیروي نمودند» (سورهٔ مریم، آیهٔ ۵۹). اینکه نسل جوان ما انس خود را با این شکوهمندترین جلوهٔ بندگی و پذیرش فرامین حق حفظ نمایند، هنر تربیت دینی خانواده و جامعه است.

- **برقراری پیوند عاطفی با مراکز دینی**

مسجد، حسینیه، دارالقرآن، پایگاه‌های بسیج و... مراکز بسیار مؤثری در تربیت دینی کودکان، نوجوانان و جوانان هستند که پیوند با آن‌ها بسیاری از مشکلات و آسیب‌ها را کاهش می‌دهد. کودکی که به‌واسطهٔ توجه والدین، با این اماکن مقدس مأنوس است، در نور و آرامش این تکه‌های پاک زمین، ریشه می‌گیرد و گوشه‌ای دنج و محفوظ برای خلوت با خدا و بندگان خوبش خواهد داشت و از نیروی جماعت و دوستان مسجد و حسینیه و... برای تقویت روحیهٔ دینی خود بهره خواهد برد.

- **تقویت حیا**

تقویت حیا در فرزندان از دیگر راهکارهای مفید در این زمینه است؛ چراکه حیا مانع انجام نابهنجاری‌های گوناگون می‌شود. حیا آن حریم محکم درونی است که در عزتمندی نفس هر انسانی ریشه دارد. انسانی که در اعماق قلب خود از امر ناشایست پرهیز می‌کند، هرچند هیچ مانع و محدودیت بیرونی سر راه او نباشد، به زینت حیا مزین است. در روایتی از امام علی(ع) آمده است: «الحیاء یصد عن فعل القبیح؛ حیا و شرم، مانع انجام کارهای زشت می‌شود» (غررالحکم و دررالکلم، ص ۷۴).

- **ازدواج**

ازدواج و تشکیل خانواده از محبوب‌ترین کارها نزد خداوند متعال است. یکی از مهم‌ترین برکات ازدواج، پیشگیری از گناهان اخلاقی است. ازدواج به‌هنگام و مناسب، کارکردهای رفتاری بسیاری را به همراه خواهد آورد. خانوادهٔ دین‌دار و سالم باید بتواند شرایط روحی و امکانات مناسب را برای این انتخاب مهم زندگی فرزندش فراهم کند، همراه او باشد و با تکیه بر تربیت دینی، راه انتخابی شایسته را برای او هموار سازد.

- **تقویت بینش و بصیرت**

امام صادق(ع) در روایتی زیبا می‌فرمایند: «العامل علی غیر بصیرة کالسائر علی غیر الطریق لایزیده سرعه السیر الا بعداً؛ هر که بدون بصیرت عمل کند، مانند کسی است که بیراهه می‌رود، هر چه شتاب کند از هدف دورتر می‌شود» (اصول کافی، ج ۱، ص ۴۳). شاید اینکه در جامعهٔ این روزهای ما ابزار تکنولوژی و رسانه‌های اجتماعی که قاعدتاً باید از اسباب رشد و توسعهٔ افراد باشد، زمینه‌ساز انحرافات و کژرفتاری‌های بسیاری شده است، تأییدی بر فرمایش معصوم علیه‌السلام باشد.

برای افزایش بصیرت فرزندان دررابطه با فضای مجازی می‌توان پرسش‌های کلیدی و تفکربرانگیز برای آن‌ها مطرح و ذهن کنجکاو آن‌ها را درگیر کرد و با آن‌ها به گفت‌وگو نشست. همچنین می‌توان شبهات و مسائلی را از پیش برایشان طرح کرد، از آن‌ها برای یافتن پاسخ و راه‌حل کمک گرفت، با آن‌ها هم‌فکری کرد یا روش‌های یافتن پاسخ و تحلیل مسائل را به‌تدریج و لابه‌لای این گپ‌وگفت‌های صمیمانه به آن‌ها آموخت.

- **کرامت‌بخشی و شخصیت‌دهی**

همان‌گونه که قبلاً مطرح کردیم، یکی از ابعاد مهم تربیت اسلامی کرامت و شرافت انسان است. کرامت نفس و داشتن شخصیت محکم، یکی از راهکارهای مصون‌سازی فرزندان در مواجهه با آسیب‌های فضای مجازی است. امام علی(ع) می‌فرمایند: «من کرمت علیه نفسه، هانت علیه شهواته؛ هر که خود را بزرگوار ببیند، شهوت‌هایش در دیده وی خوار می‌شود» (نهج‌البلاغه، ص۵۵۵).

فرزندان را با جملاتی مانند «تو شیعهٔ علی(ع) هستی و ارزش و جایگاه ویژه‌ای نزد خداوند متعال داری» یا «تو فرزند ایران هستی» یا «تو فرد توانمندی هستی» خطاب کنیم؛ درواقع با گره‌زدن شخصیت فرزندانمان به بنیان‌های ریشه‌دار دینی و ملی و ارزش‌های اصیل خانوادگی، می‌توانیم عزت نفس او را تقویت کنیم. همچنین لازم است از عملی که موجب شود فرزندان، بی‌شخصیت و سست‌اراده و کوچک پنداشته شوند، به‌شدت پرهیز کنیم (کهوند، ۱۳۹۴، ص۱۱).

پیروی‌نکردن از شبهات

شبهه در لغت به‌معنای مشابهت و پوشیدگی است.[۱] این کلمه معانی دیگری چون اشتباه، احتمال اشکال و شک نیز دارد. شبهه چیزی است که حق و باطل در آن معلوم نیست. به‌عبارت‌دیگر، شبهه به پرسش یا ابهامی گفته می‌شود که به رفتارها و

۱. مطابق فرهنگ معین

تصمیم‌ها و عقاید وارد شده و منشأ اشتباه در شناخت حق از باطل می‌شود. شبهه، خود را شبیه به حق می‌نمایاند و راه شناخت حق از باطل را مشکل و افراد را دچار شک و تردید می‌کند (ویکی‌فقه، بی‌تا).

امیرمؤمنان در خطبهٔ ۳۸ نهج‌البلاغه، شبهه را چنین تعریف می‌کنند: «شبهه را به این‌دلیل شبهه می‌گویند که شبیه حق است. اما چراغ اولیاء خدا در امور شبهه‌ناک، یقین و راهنمایشان، راه هدایت است؛ ولی دعوت‌کنندهٔ دشمنان خدا در مسیر شبهه، ضلالت و راهنمایشان، کوردلی است».

در آموزه‌های دینی، به مقولهٔ شبهه و پرهیز از آن، اهمیت فراوانی داده شده است. قرآن کریم، ما را به پرهیز از شبهات توصیه می‌کند و می‌فرماید:

«وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْؤُولًا»

"از آنچه نمي‌داني پيروي نكن؛ چراكه گوش و چشم و دل‌ها، همه مسئول‌اند"
(سورهٔ اسراء، آیهٔ ۳۶)

شبهات بر دو قسم فکری و مالی دسته‌بندی می‌شوند. شبهات فکری شامل مواردی است که در ارزش‌های فکری افراد تردید ایجاد می‌کنند و سعی می‌کنند با بدعت‌ها و سخنان و تحلیل‌های گیج‌کننده، مردم را گمراه کنند و ارزش‌های آن‌ها را تغییر دهند. شبهات مالی بیشتر شامل مواردی است که به اختلاط حرام و حلال و عدم امکان تمیز میان آن دو مرتبط است. آنچه در اینجا مورد نظر ماست و به فضای مجازی مربوط می‌شود، انواع شبهات فکری است (حقایقی، ۱۳۹۳).

عرصهٔ اندیشهٔ دینی همواره بستر رویش پرسش‌ها، زایش مسئله‌ها و پرورش فکرها بوده است. اساساً اصلی‌ترین رسالت پیامبران الهی برانگیختن گنج‌های عقلانی انسان و متذکرساختن او به حقیقت زندگی و ارزش حیات معقول و متعالی است (نهج‌البلاغه، خطبهٔ اول). حق و باطل در حیات بشری، همواره و در همهٔ موقعیت ها، با آن وضوح و صراحت نمودار نمی‌شوند که برای هیچ‌کس جای تردید و شکی نمانده باشد و عواملی دخالت دارند که زمینهٔ اشتباه را فراهم می‌کنند. دلیل ایجاد شبهه می‌تواند عواملی چون نارسایی الفاظ در بیان مقاصد واقعی و هدف‌گیری‌های مغرضانه باشد. همچنین ممکن است حالاتی که در اعمال انسان وجود دارد، دارای دلایل مختلف باشند و نتوان دلیل اصلی رفتار را تشخیص داد.

امروزه افراد و گروه‌های مختلف، پرسش‌های جهت‌دار و شبهات دینی را با انگیزه‌های متفاوتی تولید و به شیوه‌های گوناگونی توزیع می‌کنند. در گذشته بحث در همهٔ حوزه های فکری و ازجمله قلمرو مباحث دینی، در محدودهٔ کوچکی از اهل علم و تخصص وجود داشت و مردم کوچه و بازار معمولاً از گرفتارشدن در دام شبهه‌انگیزان مصون می‌ماندند؛ اما در فضای مجازی به‌سبب گسترش و نفوذ، زمینهٔ شیوع شایعات و شبهات دینی به‌صورت هول انگیزی فراهم آمده و تولید و توزیع شبهه بدون وقفه درحال ریزش به سمت مردم است. هرازچندگاهی در فضای مجازی شبهه‌ای مطرح می‌شود و ناگهان در فضای حقیقی جامعه، فراگیر می‌شود (کیهان، ۱۳۹۵). بسیاری از این شبهات هدف‌گیری‌هایی مغرضانه دارند. امروزه ماهیت این شبهات اغلب از نوع مسائل روز است و با شبهات گذشته متفاوت است. وظیفهٔ پاسخ گویی به این شبهات برعهدهٔ علمای دین است (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸).

شناخت شبهات و توانایی درک و پاسخ به آن‌ها برای همهٔ افراد مقدور نیست. القای شبهه و مشتبه‌ساختن عمدی حقایق، در میان مردم، نتایج متعددی را دربر دارد. از

آن میان می‌توان به ضعف شناخت مردم از حقایق دین، بی اعتمادی به پویندگان راه حق براثرِ خلاف‌کاری‌های عده‌ای و مشاهدهٔ برخی بی‌عدالتی‌ها، تبعیض‌ها و نیز فقدان مرجعی مطمئن برای رفع شبهه اشاره کرد. فضای مجازی به‌علت قابلیت‌هایی مانند انتشار سریع محتوا بدون آنکه منشأ خبر مشخص باشد، ابزار مناسبی برای گسترش شبهات است.

پیروی از علم و آگاهی، یکی از مهم‌ترین اصول زندگی اجتماعی است. به همین دلیل، برخی از آیات قرآن به پرهیز از گمان و شبهه اشاره می‌کنند «وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلاَّ ظَنّاً إِنَّ الظَّنَّ لاَ يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً إِنَّ اللّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ؛ و بیشتر آن‌ها، جز از گمان پیروی نمی‌کنند، [درحالی‌که] گمان، هرگز [انسان را] از حق بی‌نیاز نمی‌سازد. به‌یقین، خداوند به آنچه انجام می‌دهند، آگاه است» (سورهٔ یونس آیهٔ ۳۶). «إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ. وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدَى؛ آنان فقط از گمانهاي بي‌اساس و هواي نفس پيروي مي‌كنند در حالي كه هدايت از سوي پروردگارشان براي آنها آمده است!» (سورهٔ نجم، آیهٔ ۲۳).

با توجه به این آیات، روشن می‌شود که بدون تحقیق و در اوضاعی که نمی‌توانیم به چیزی علم و یقین پیدا کنیم، نباید به موضوعی معتقد شویم، یا به آن عمل یا آن را داوری کنیم. پیروی از گمان و حرکت در فضای شبهات، خطرات بزرگی را برای فرد و جامعه درپی خواهد داشت؛ ازجملهٔ این خطرات می‌توان به بروز فتنه‌های اجتماعی، انحطاط اخلاقی، تضعیف اعتقادات دینی، پایمال‌شدن حقوق افراد، به‌خطرافتادن آبروی دیگران، دلسردکردن خدمت‌گزاران جامعه، پررونق‌شدن بازار شایعات، ازمیان‌رفتن روحیهٔ تحقیق، ازبین‌رفتن روابط اجتماعی و ایجاد بدبینی اشاره کرد (حقایقی، ۱۳۹۳).

پرهیز از گمان و شبهه

همهٔ ما، به‌عنوان بخشی از سبک زندگی فردی و اجتماعی‌مان وظیفه داریم که اولاً از شبهه‌گرایی پرهیز کنیم. باید بدانیم که خداوند متعال در همه‌حال مراقب ما است؛ او سمیع و بصیر است و حتی از افکار ما آگاه است و هر سخنی که می‌گوییم و هر گامی که برمی‌داریم، در نامهٔ عمل ما ثبت می‌شود. ثانیاً باید از دامن‌زدن و پخش شبهات مغرضانه اجتناب ورزیم. خداوند در آیات ۱۷ و ۱۸ از سورهٔ زمر می‌فرمایند:

«فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَ أُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ»

"بندگان مرا بشارت ده! آن‌هايي كه سخنان را گوش فرامي‌دهند و از بهترين آن‌ها پيروي مي‌كنند، آن‌هايي هستند كه خدا هدايتشان كرده و آن‌هايي هستند كه صاحبان خرد ناب‌اند"

برخی گمان می‌کنند که با توجه‌به این آیه باید بدون تقویت بنیهٔ فکری و تحلیلی مردم، ایشان را با انواع افکار و عقاید مواجه کرد. اما منظور از این عباد، بندگان

خاص خداوند است که توان تشخیص خوب از بد را دارند؛ لـذا تازمـانی‌کـه بنیـهٔ فکـری و تحلیلی مخاطب جهت تشخیص سخن درست از نادرست به حد کافی تقویت نشده اسـت، نباید او را با هر نظری مواجه کرد و صـرفاً بایـد او را بـه خـدا و عمـل صـالح دعـوت کـرد. همچنین اگر نظرات متنوع، حتـی غیردینـی، درمقابـل او قـرار مـی‌گیـرد، همـراه بـا نقـد کارشناسی و اجتهادی آن سخنان باشد و نهایتاً برای اثبات سخن حـق داوری نیـز صـورت پذیرد (روحانی و بابایی مجرد، ۱۳۹۳).

البته لازم به ذکر است که اسلام با ذات سؤال‌پرسیدن مخالف نیست. در آیات فراوانی از قرآن کریم آمده است «و یسئلونک... » و در بسیاری موارد به این سؤالات پاسخ نیز داده شده است؛ اما منظور ما از شبهه‌پراکنی، سؤالات مغرضانه و مراجعه‌نکردن به کارشناس برای پاسخ‌گویی به شبهه است.

ضرورت آگاه‌سازی فرزندان و پاسخ به شبهات آن ها پـیش از گرفتـاری، ازجملـه مسائلی است که هر خانوادهٔ مسلمان باید به آن توجه داشته باشد. امیرالمـؤمنین علـی(ع) در وصیت خویش به فرزند برومندشان امام حسن(ع) این امـر را مقـدم بـر آمـوزش قـرآن، تفسیر، شریعت و احکام اسلامی می‌داند. ایشان در ابتدای وصیتشان می‌فرماید: «و خواستم از تعلیم کتاب خدا و تأویل آیات قرآن و مقررات و احکام اسلام و حلال و حرام دیـن آغـاز کنم و به سخن دیگر نپردازم؛ ولی از این نکته نگرانم که شبهاتی که هوی و هوس‌ها به بـار آورده و موجب اختلاف میان مردم شده، تو را نیز دامنگیر کند. ازاین‌رو بااینکه از تذکر این شبهه‌ها دلخوش نیستم [چراکه ذهن بی‌آلایش تو را تیره و کدر کند]؛ اما محکم‌کردن پایه [و روشن‌کردن موارد شبهه] بهتر از آن است که تو را به دست چیزی سپارم که از هلاکـت در آن بر تو ایمن نیستم [یعنی تو را در ورطهٔ بی‌خبـری رهـا کـنم، بااینکـه ممکـن اسـت

هنگام برخورد با افکار گوناگون حق را نیابی و به گمراهی نیفتی]. امیدوارم خدایت در این لغزشگاه‌ها توفیق هدایت عطا کند و به راه راست هدایت فرماید».

همچنین امام صادق(ع) در فراز حدیث گهرباری می‌فرمایند: «بادِروا أحداثَکم بِالحَدیثِ قَبلَ أن تَسبِقَکم إلَیهِمُ المُرْجِئةُ؛ نوجوانان خود را پیش از آنکه افکار مخالفان به سراغشان رود، حدیث بیاموزید».

آموزش و آگاه‌سازی فرزندان باید در زمانی صورت گیرد که آن‌ها هنوز با مسائل نامناسب شبهه‌ناک مواجه نشده‌اند. همان‌گونه که گفته شد، فضای مجازی بستر انتشار شبهات است. با ورود فرزندان به دنیای مجازی و دسترسی به محتواهای پراکنده و پرتراکم، قبل از اینکه افکار باطل مانند شبهات فراوان اعتقادی موجود در رسانه‌ها، ذهن آن‌ها را دچار تشویش کند و احساسات و رفتار آن‌ها را در کنترل بگیرد، به‌منظور مستحکم‌کردن قدرت تشخیص و مهارت انتخاب خیر در میان شرهای متراکم، باید آموزش‌های لازم را به آنان منتقل کنیم (فاتحان، ۱۳۹۵)

مقابله با شایعه‌ها و گمان‌ها

شایعه، کوششی جمعی است برای تفسیر موقعیتی مبهم، ولی جذاب. مطالعات درمورد شایعه نشان می‌دهد وقتی‌که جمعیتی به چیزی به‌شدت دل‌بستگی پیدا می‌کند، شایعه به‌طور کامل و متنوع تولید می‌شود. می‌توان گفت شایعه، خبری ناموثق است که مبتنی‌بر گفته‌های مردم یا مطالب نقل‌شده از آن‌ها است؛ یعنی شایعه اعتبارش را از تکرار و وسعت پخش خود می‌گیرد. وقتی از هرکس بپرسیم که علت صحت این خبر چیست، پاسخ می‌دهد: «چون همه می‌گویند، پس صحت دارد» (غفوری، بی‌تا، ص۲).

پدیدهٔ شایعه کم‌وبیش در همهٔ جوامع رواج دارد؛ اما در جامعه‌ای که مردم با فقر اطلاع‌رسانی سریع و صحیح و دقیق مواجه‌اند، در بین گروه‌ها و جمعیت‌هایی که ساده‌اندیش‌تر و زودباورترند، متداول‌تر است. شایعه، عامل تشنج در جامعه است. بسته به ماهیت و قدرت تأثیرگذاری شایعات، آن‌ها می‌توانند اضطراب اجتماعی را افزایش داده، میزان بهره‌وری و تولید را کاهش دهند، یا چرخه اقتصاد را فلج کنند. شایعه‌ها همچنین می‌توانند اعتبار اجتماعی افراد، سازمان‌ها، مؤسسه‌ها و کشورها را خدشه‌دار کنند و بی‌اعتمادی و بدبینی و سستی باورها را نسبت به سلامت اشخاص و واقعیت‌ها و پدیده‌های مختلف جامعه رواج دهد (غفوری، بی‌تا، ص۳).

فضای مجازی، فضایی افسارگسیخته و مدیریت‌نشده است که پاسخ‌گوی اخباری نیست که در آن منتشر می‌شود؛ بنابراین اصالتاً مطالب منتشرشده در آن قابل اتکا نیست، مگر اینکه بتوانیم اخبار و اطلاعات را از منابع مختلف باهم تلاقی دهیم و از جناح‌ها و گروه‌های مختلف، منابع خبری را بررسی کنیم تا بتوانیم از دل آن‌ها، حرف درست را از نادرست مشخص کنیم.

انتشار شایعه در فضای مجازی

بررسی‌ها نشان می‌دهد وقتی شایعه‌ای منتشر می‌شود، از ۱۰۰درصد افرادی که آن را دیده‌اند، در بهترین حالت ۲۰ درصد تکذیبیه‌اش را می‌بینند. وقتی شایعات منتشر می‌شود، در بسیاری مواقع فرصت تکذیب و تحقیق دربارهٔ آن وجود ندارد. هرچه

دروغ بزرگ‌تر باشد، علاقه‌مندی به باورپذیری آن بیشتر است؛ بنابراین کسی که شایعه‌سازی می‌کند، آن‌قدر آن را اغراق‌آمیز بیان می‌کند که مردم با توجه‌به ضرب‌المثل «تا نباشد چیزکی، مردم نگویند چیزها» در ذهن خود به این نتیجه می‌رسند که اگر اصل موضوع این‌قدر هم بزرگ نباشد، حتماً چیزی هست، درحالی‌که آن خبر می‌تواند از ریشه، درست نباشد. این عادت ماست که دوست داریم حرف‌های باورنکردنی را بپذیریم و آن‌قدر برایمان هیجان‌انگیز است که دوست داریم به‌سرعت آن را بازنشر کنیم، تا بگوییم اولین نفری بوده‌ایم که این حرف باورنکردنی را به دیگران گفته‌ایم. درواقع افراد در بازی لجام‌گسیختهٔ فضای مجازی، گرفتار می‌شوند و این دروغ آن‌قدر تکرار می‌شود که فکر می‌کنند حتماً صحت دارد، درحالی‌که اساس آن ممکن است دروغ باشد. گاهی وقتی شایعه‌ای درخصوص فردی منتشر می‌شود، باید به منابع حامی آن فرد هم مراجعه کنیم تا ببینیم آن‌ها در دفاع چه گفته‌اند. البته مسئولیت اجتماعی افراد را هم نباید نادیده گرفت (فخاری، ۱۳۹۶، ص۱۰).

افکار عمومی و مهندسی آن، همیشه و همه‌جا و برای همهٔ نظام‌های سیاسی اجتماعی اهمیت داشته است. امروز نیز با گسترش خیره‌کنندهٔ ابزارهای ارتباطی و ظهور پدیدهٔ استثنایی فضای مجازی، این موضوع اهمیتی مضاعف یافته است؛ تاجایی‌که که امروزه نبرد برای تصاحب افکار عمومی به «جنگ نرم» تعبیر می‌شود. توجه به مسئله افکار عمومی در قرآن کریم، کتاب هدایت و سعادت انسان‌ها، مغفول نمانده است. قرآن کریم برای ترسیم صراط مستقیم در زمینهٔ ارتباطات و اطلاع‌رسانی و مهندسی افکار عمومی، در آیهٔ ۳۶ سورهٔ اسراء به‌صراحت مؤمنان را از پیروی خلاف علم و یقین منع می‌کند و می‌فرماید: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا؛ از چیزي که به آن علم نداري پیروي مکن، زیرا گوش و چشم و دل [که ابزار معرفت هستند] همه مورد سؤال قرار خواهند گرفت». همچنین در آیهٔ ۶

سورۀ حجرات می‌فرماید: «يا أَيُّهَا الَّذينَ آمَنُوا إِنْ جاءَكُمْ فاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصيبُوا قَوْماً بِجَهالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلى ما فَعَلْتُمْ نادِمينَ؛ اي كساني‌كه ايمان آورده‌ايد، اگر شخص فاسقي براي شما خبري آورده است، دربارة آن تحقيق كنيد. مبادا گروهي را به ناداني آسيب رسانيد، آنگاه از كردة خود پشيمان شويد». خداوند در این آیه مؤمنان را از پذیرش خبر از فاسقان، بدون پرس‌وجو از درستی آن، منع می‌کند و به آن‌ها دستور تحقیق و تفحص می‌دهد (غفوری، بی‌تا، ص۱۲). پخش اخبار بدون تحقیق دربارۀ درست و غلط بودن آن، مسئولیت‌آفرین است.

در سورۀ مبارکۀ نور، به داستانی اشاره شده است که به ماجرای «اِفْک» مشهور است. این داستان از این قرار است که در زمان حیات پیامبر گرامی اسلام، گروهی از منافقان توطئه کردند تا اتهام ناروایی را متوجه یکی از اعضای خانوادۀ آن حضرت کنند. دامنۀ ماجرا گسترده و اثر آن بر جامعۀ مسلمانان و شخص رسول خدا سنگین بود و ایشان مکدر شدند، تا آنکه آیات ۱۱تا۲۰ سورۀ نور را برای تسکین قلب ایشان و برای عبرت همیشۀ زندگی ما نازل شد. خداوند در ابتدای این آیات می‌فرماید:

«لَوْلا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِناتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْراً وَ قالُوا هذا إِفْكٌ مُبينٌ؛ چرا هنگامي كه آن بهتان را شنيديد، مردان و زنان مؤمن گمان نيك به خود نبردند و نگفتند اين بهتاني آشكاراست؟» (سورۀ نور، آیۀ ۱۲). در ادامه می‌فرماید:

«إِنَّ الَّذينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشيعَ الْفاحِشَةُ فِي الَّذينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذابٌ أَليمٌ فِي الدُّنْيا وَالْآخِرَةِ؛ آن ها كه دوست دارند تهمتِ بدكاري در بين ايمان‌آورندگان فاش شود، عذابي دردناك برايشان در دنيا و آخرت است» (سورۀ نور، آیۀ ۱۹).

ازآنجایی‌که در نگاه قرآن، مؤمنان حکم نفس واحد را دارند، خداوند تهمت به یک مؤمن را تهمت به همهٔ مؤمنان می‌داند؛ لذا وظیفهٔ سایر مؤمنان در زمان شنیدن شایعات، نه باور و نه انتشار آن و نه حتی سکوت، بلکه مقابله با آن است.

در آیهٔ ۱۵ همین سوره آمده است:

«إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِأَلْسِنَتِكُمْ وَ تَقُولُونَ بِأَفْواهِكُمْ ما لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَ تَحْسَبُونَهُ هَيِّناً وَ هُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ»

"آنگاه که آن [بهتان] را زبان‌به‌زبان از یکدیگر می‌گرفتید و با دهان‌هایتان آنچه بدان علم نداشتید، می‌گفتید و آن را آسان می‌پنداشتید درحالی‌که در نزد خدا بزرگ بود"

براساس این آیه سه اشتباه بزرگ و رایج در زمان انتشار شایعه ممکن است در جامعه به وجود آید:

۱. پذیرش شایعه از زبان همدیگر و استقبال از آن (تَلَقَّوْنَهُ بِأَلْسِنَتِكُمْ)؛

۲. بازگوکردن شایعه و سخن ناروا بدون تحقیق (تَقُولُونَ بِأَفْواهِكُمْ وَ لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ)؛

۳. گمان‌بردن بر اینکه این کار خطای کوچکی است (تَحْسَبُونَهُ هَيِّناً)، حال آنکه در نزد خداوند بسیار بزرگ است (وَ هُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ).

سپس در ادامه با لحن توبیخ‌آمیز می‌فرماید: «وَلَوْلا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ ما يَكُونُ لَنا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهذا سُبْحانَكَ هذا بُهْتانٌ عَظِيمٌ؛ چرا وقتي شايعه‌اي را شنيديد، نگفتيد كه ما چون راجع به آن علمي نداريم، نبايد دربارة آن سخني بگوييم ؟» (سورۀ نور، آیۀ ۱۶). در نهایت تکلیف اهل شایعه و اشاعه‌دهندگان فحشا را در آیۀ ۱۹ که در بالا ذکر شد، روشن نموده و برای آن‌ها در دنیا و آخرت عذابی درناک پیش‌بینی می‌کند. براین اساس حتی اگر کسی خودش اهل شایعه‌پراکنی نباشد، اما قلباً از انتشار شایعه و هتک حیثیت مؤمنی خوشحال شود، دچار عذاب خواهد شد (اِنَّ الَّذينَ يُحِبُّونَ اَنْ تَشيعَ الْفاحِشَه). توجه به این آیات، سازنده است و حتی آن کسی که از شنیدن و ترویج شایعه خوشحال شود، مشمول حکم این آیه می‌شود. عذاب، شامل عذاب دنیا و آخرت است (عَذابٌ اَليمٌ فِي الدُّنيا وَالْاخِره) و به‌نظر می‌رسد منظور از عذاب در دنیا، علاوه بر حدود و تعزیراتی که قوانین اسلامی برای این گناه تعیین می‌کند، مکافات عمل در همین دنیا نیز خواهد بود. عذاب آخرت هم قطعاً خشم و غضب الهی در روز حساب است که در انتظار انسان خواهد بود. واضح است که اشاعۀ فحشا فقط تهمت و دروغ نیست؛ بلکه نشر هرگونه فسادی را شامل می‌شود که یکی از مصداق‌های آن شایعه و تهمت است (محمدزاده، ۱۳۹۶).

در آیات قرآن و روایات اسلامی بر این مسئله بسیار تأکید شده است و مسلمانان به‌شدت از گفتن مسائلی که نمی‌دانند، منع شده‌اند. این همان چیزی است که امروز در کانال‌های تلگرامی و صفحات مجازی به‌راحتی و به‌سرعت بدون اطلاع از واقعیت آن دست‌به‌دست می‌شود.

قرآن دربارهٔ افرادی‌که با قصد و نیت شوم خویش، درصدد برهم‌زدن آرامش جامعه هستند و اخباری را در فضای مجازی منتشر می‌کنند که در جامعه ولوله می‌اندازد، دستور برخورد شدید داده است و در آیات پایانی سورهٔ احزاب می‌فرماید:

«لَئِن لَّمْ يَنتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا ۞ مَّلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقْتِيلًا ۞ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِن قَبْلُ (ص) وَلَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا»

"اگر منافقان، بیماردلان و آناني كه اخبار دروغ و شايعات بي‌اساس را در مدينه پخش مي‌كنند، دست از كار خود برندارند، تو را ضدّ آنان مي‌شورانيم و جز مدت كوتاهي نمي‌توانند در كنار تو در اين شهر بمانند. آن‌ها از همه‌جا طرد مي‌شوند و هر كجا يافت شوند، دستگير و به سخت‌ترين مجازات‌ها خواهند رسيد. اين سنت خداوند در اقوام پيشين است و براي سنت الهي هيچ‌گونه تغييري نخواهي يافت"

(سورهٔ احزاب، آیات ۶۰ تا ۶۲)

مردم حق دارند در آرامش زندگی کنند. اگر فردی با انتشار شعر، طنز، کاریکاتور یا صوت و فیلم در فضای مجازی، جامعه را ناآرام سازد، خداوند در ابتدا مجازات طرد و تبعید و در مراحل بعدی بازداشت و حبس و در شرایطی حتی قتل را برای این افراد در نظر گرفته است. خداوند در ادامه می‌فرماید در ادیان دیگر نیز این‌گونه بوده است؛ یعنی این قانون فقط برای اسلام نیست. هر حکومتی، با فرد یا افرادی که امنیت جامعه را به خطر بیندازند، برخورد سخت می‌کند (کیهان به‌نقل از قرائتی، ۱۳۹۴).

رعایت حجاب و عفاف

در سبک زندگی اسلامی، دانستن حدود شرعی و رعایت آن‌ها، یکی از موضوعات مهم است و هر فرد با هر جنسیتی باید حریم مورد نظر را حفظ کند. یکی از مهم‌ترین این حدود، مسائل مربوط به حجاب و عفاف و رعایت تقوا در این زمینه است. باتوجه به نفوذ فضای مجازی در دوران حاضر، توجه به رعایت این حدود در این فضا، در زندگی هر مسلمانی تأثیر مهمی دارد.

در قرآن مجید در دو سوره، توصیه به حجاب شده است: سورهٔ مبارکهٔ نور و سورهٔ مبارکهٔ احزاب. خداوند در سورهٔ نور می‌فرماید:

«قُل لِّلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَٰلِكَ أَزْكَىٰ لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ»

"اي رسول ما، به مردان مؤمن بگو تا چشم‌ها را بپوشند، نگاه‌هایشان را کوتاه کنند و فروج و اندامشان را محفوظ دارند که این بر پاکیزگي [جسم و جان] شما اصلح است و البته خدا به هرچه مي‌کنید، آگاه است"

(سورهٔ نور، آیهٔ ۳۰)

در آیهٔ ۳۱ هم می‌فرماید:

«وَقُل لِّلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ»

"اي رسول، به زنان مؤمن بگو تا چشم‌ها را [از نگاه ناروا] بپوشند و فروج و اندامشان را از عمل زشت محفوظ دارند و زینت و آرایش خود را جز آنچه قهراً ظاهر مي‌شود، بر بیگانه آشکار نسازند و باید روسري [مقنعة] خود را روي سینه و گریبان خویش قرار دهند و زینت و جمال خود را آشکار نسازند"

(سورهٔ نور، آیهٔ ۳۱)

از مفاد این آیات می‌توان فهمید که اولاً هر مسلمان، چه مرد و چه زن، باید در نگاه خود دقت داشته باشد؛ ثانیاً هر مسلمان، خواه مرد یا زن، باید پاک‌دامن باشد؛ ثالثاً زنان باید پوشش داشته باشند و آرایش و زیور خود را بر دیگران آشکار نسازند و درصدد جلب توجه مردان برنیایند (مطهری، ۱۳۵۹). به زن به‌علت جاذبه‌هایی که خدای تعالی در وجود او نهاده است، حکم پوشش اختصاص یافته است تا زیبایی‌هایش به محارم خویش منحصر باشد و از تحریک مردان بیگانه پیشگیری کند (نصرتی، ۱۳۹۵، ص۶).

رعایت حجاب توسط زن و مرد در فضای مجازی

در سورهٔ احزاب نیز داریم:

«يا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْواجِكَ وَبَناتِكَ وَنِساءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلابِيبِهِنَّ ذلِكَ أَدْنى أَنْ يُعْرَفْنَ فَلا يُؤْذَيْنَ وَكانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً؛ ای پیامبر، به همسران و دخترانت و زنان مؤمنان بگو: جلباب‌هاي [روسری‌های بلند] خود را بر خویش فروافکنند، این کار برای اینکه شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند بهتر است [و اگر تاکنون خطا و کوتاهی از آن‌ها سر زده، توبه کنند] خداوند همواره آمرزندهٔ رحیم است» (سورهٔ احزاب، آیهٔ ۵۹).

این آیات نه‌تنها درمورد نحوهٔ پوشش و حجاب زنان سخن می‌گوید، بلکه بر حفظ حیا و نگاه نیز تأکید می‌کند. چنانچه در آیهٔ ۵۳ سورهٔ احزاب هم داریم:

«وَإِذا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتاعاً فَسْئَلُوهُنَّ مِنْ وَراءِ حِجابٍ ذلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ؛

و هنگامی‌که چیزی از وسایل زندگی را [به‌صورت عاریتي] از آن‌ها [همسران پیامبر] می‌خواهید، از پشت پرده بخواهید. این کار برای پاکی دل‌های شما و آن‌ها بهتر است».

هرچند این آیه درمورد همسران پیامبر نازل شده است، اما استاد مطهری می‌نویسد این آیه مسئلهٔ آداب معاشرت زن و مرد با یکدیگر را مطرح می‌کند؛ چنان‌که صدر آیه نیز در همین موضوع بود (مطهری، ۱۳۵۹). در روایات متعدد نیز درخصوص حجاب، عفاف و حیا و اهمیت آن‌ها بسیار سفارش شده است. عفاف از نکاتی است که باید هم در گفتار و هم رفتار رعایت شود و استفاده از کلمات و انجام رفتارهای تحریک‌آمیز، مجاز نیست.

امروزه آنچه در فضای مجازی بیداد می‌کند، تصاویر مستهجن و روابط بی‌قیدوبند زنان و مردان و انواع هرزه‌نگاری‌هاست. یکی از پیامدهای منفی اینترنت، اشاعهٔ فحشا و بی‌بندوباری اخلاقی و تحریک جنسی است. حال سؤال این است: آیا حیا در فضای مجازی متفاوت تعبیر می‌شود؟ برای نمونه، آیا مباحثی مثل محرم و نامحرم، پوشش و ارتباطات خصوصی در فضای مجازی، از نظر رعایت حریم‌ها، متفاوت است؟

هر جامعه‌ای صاحب ارزش‌هایی است که ناشی از فرهنگ آن است. متأسفانه برخی ارزش‌های مترقی در جوامع اسلامی به‌موجب متأثرشدن از فرهنگ بی‌بندوبار و اباحه‌گر غرب، درحال کمرنگ‌شدن است. ارزش‌هایی مثل حیا و عفاف زن، اهمیت‌داشتن وجود انسان و نه جنسیت آن و نیز قبح عریان‌نمایی بدن از این جمله‌اند. از ویژگی‌های فضای مجازی این است که هر محتوایی به‌شدت در معرض هر نوع انتشار گسترده‌ای قرار دارد. این فضا گذرگاه فرهنگ‌های گوناگونی است که هریک درصدد آن هستند که به‌نحوی خود را عرضه کنند؛ اما فرهنگی نفوذ بیشتری خواهد داشت که حضور پررنگ‌تر و گسترده‌تری داشته باشد. بدین‌سبب است که آن فرهنگ غالب، فرهنگی جز فرهنگ

قدرتمند غرب نیست؛ چرا که با به‌کارگیری صحیح امکانات وسیع و تلاشی وافر، به‌طور گسترده‌ای خود را عرضه کرده و یکه‌تاز این عرصه شده است (موسوی، ۱۳۹۱).

رسانه ها به‌ویژه رسانه های تعاملی نظیر اینترنت در دنیای امروز، مرز میان زنانگی و مردانگی و نیز فضای خصوصی و عمومی را درنوردیده‌اند. این مسئله با رواج شبکه‌های اجتماعی قوت گرفته است و حتی کشورهای غیرمسلمان که به موضوع حجاب اعتقادی ندارند، از آثار منفی این فضاها، مانند سوءاستفاده از پوشش کاربران، بی نصیب نبوده اند (فرتخون، ۱۳۹۲).

باتوجه به مطالب فوق می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که امنیت فرهنگی در جامعهٔ مجازی در گرو آموزش افراد جامعه دربارهٔ لزوم رعایت حریم‌های فردی است. برای مخاطب و بازیگر جامعهٔ مجازی چند نکته به‌صورت شفاف باید مشخص شود. مخاطب دین‌دار فضای مجازی باید عفاف را در این فضا هم‌پایهٔ عفاف و مصادیقش در زندگی واقعی رعایت کند. رعایت عفاف در جامعهٔ مجازی یعنی حفظ حجاب ظاهری و دردسترس قرارندادن اطلاعات، فیلم و عکس شخصی و بدون حجاب از خود و اطرافیان و حتی استفاده از اطلاعات جایگزین در پروفایل‌های شخصی و اجتماعی. رعایت عفاف در جامعهٔ مجازی برای حفظ امنیت فرهنگی است که یکی از نتایج آن حفظ کیان خانه و خانواده از هرگونه انحراف و پاشیدگی است (سیدماجد، ۱۳۹۳).

علاوه‌بر دلایل فرهنگی برای رعایت حجاب و عفاف، می‌توان به دلایل فقهی آن نیز توجه کرد. رعایت‌نکردن حجاب در فضای مجازی موجب اشاعهٔ فحشا می‌شود. این امر به‌وضوح از این آیهٔ ۱۹ سورهٔ نور استنتاج می‌شود:

«إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ»

"به‌درستي كسانيكه دوست دارند امر منكري را در ميان اهل ايمان شيوع دهند، برايشان در دنيا و آخرت عذاب دردناك خواهد بود"

همچنین در روایتی از پیامبر اکرم (ص) آمده است: «من أذاع فاحشه كان كمبتديها... ؛ شخصی که امر منکری را فاش می‌سازد، همانند شخصی است که آن را آغاز کرده باشد» (ثواب‌الاعمال و عقاب‌الاعمال، ص ۵۷۸). در روایت دیگری نیز آمده است: «و من سمع فاحشه فافشاها كان كمن أتاها... ؛ شخصی که امر منکری را درمورد شخصی بشنود و آن را فاش سازد، همانند انجام‌دهندهٔ آن عمل خواهد بود» (وسائل‌الشیعه، ج۱۲، ص۲۹۶).

لذا می‌توان نتیجه گرفت که نمایش‌دادن تصاویر عریان و نیمه‌عریان اولاً از مصادیق بارز آیه و روایات مذکور است و عملی حرام خواهد بود (بای و پورقهرمانی، ۱۳۸۸)، ثانیاً موجب عادی‌سازی و ترویج روابط و اختلاط زن و مرد و انواعی دیگر از محرمات در فضای حقیقی خواهد شد و ثالثاً موجب الگوسازی از سبک زندگی کفار خواهد بود که خود از محرمات دین است (شهریاری، ۱۳۹۲).

انتشار تصاویر خصوصی و فیلم‌های مبتذل و مستهجن، موجب گرفتارشدن دیگران در منجلاب گناه و فساد می‌شود و به این علت مصداق یاری‌رساندن به دیگران برای انجام گناه است که به تصریح در آیهٔ ۲ سورهٔ مائده عملی حرام بوده و از آن نهی شده است: «وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ؛ و در گناه و تعدّی دستیار هم نشوید».

همچنین از نظر شرع اسلام نگاه شهوت‌آلود، از گناهان است و بنابر نظر اکثر فقها، مقدمهٔ

عمل حرام نیز حرام است. ازآنجایی‌که حفظ‌نکردن حجاب و نیز انواع هرزه‌نگاری در محدودهٔ فضای مجازی، مقدمهٔ نگاه حرام است، می‌توان به حرمت آن پی برد. افزون بر این، انتشار تصاویر افراد در مواردی موجب سوءاستفاده سودجویان از صاحبان تصاویر و استثمار جنسی آن‌ها می‌شود که خود مقدمهٔ عمل حرام است.

بنا به تعریف به «مصونیت فرهنگ فرد و جامعه از هرگونه تعرض و تهدید» امنیت فرهنگی می‌گویند. ضرورت توجه به موضوع عفاف در فضای مجازی را می‌توان از مصادیق تأمین امنیت فرهنگی دانست؛ همان‌طورکه اهمیت رعایت حیا و حجاب در جامعهٔ واقعی، ایجاد امنیت اجتماعی است. ما برای امنیت بیشتر و جلوگیری از فحشا در جامعه، به لزوم عفاف در جامعه ایمان داریم. در جامعهٔ مجازی نیز همین انگیزه، موجب ضرورت رعایت عفاف می‌شود.

یکی دیگر از مسائلی که در فضای مجازی مطرح می‌شود، حدود ارتباط با نامحرم است. برخی از ویژگی‌های اینترنت، دسترسی آسان، ناشناس‌ماندن مصرف‌کنندگان و... است. این فضا امکان ارتباط بی‌مقدمه و بدون حفظ هنجارهای حاکم بر جامعهٔ دینی میان دو جنس دختر و پسر نوجوان و جوان را ممکن و تسهیل کرده است.

در روایات اسلامی اما تأکید فراوانی بر خلوت‌نکردن میان دو زن و مرد نامحرم شده است. چنانچه از امام صادق(ع) داریم: «فَإِنَّ الرَّجُلَ وَالمَرأَةَ إذا خُلِّيا فی بَيتٍ كانَ ثالِثُهُمَا الشَّيطانَ؛ هرگاه دو زن و مرد نامحرم خلوت کنند، سومی آن‌ها شیطان است». همچنین پیامبر اکرم(ص) فرمود: «ایاک و محادثة النساء فانه لا یخلوا رجل بامراة لیس لها

محرم الا هم بها؛ از گفت‌وگو و اختلاط با زنان بپرهیز. به‌راستی هیچ مردی با زن نـامحرمی در خلوت سخن نمی‌گوید، مگر اینکه در دلش به او رغبت پیدا می‌کند (محمـدی، ۱۳۹۲). انسان از برخی کارها در آشکار و در حضور دیگران پرهیز می‌کند. وقتی در قلمرویی که فرد در آن قراردارد، کس دیگری حضور نداشته باشد و رفتار او از چشم دیگران مخفی بماند، آن قلمرو را می‌توان خلوت شخصی نامید. یکی از مصداق‌های بـارز خلـوت «خلـوت اینترنـت» است (موسوی، ۱۳۹۱).

از آنچه گفته شد، می‌توان نتیجـه گرفـت در فضـای مجـازی نیـز چـون فضـای حقیقی باید بر حدود روابط و کیفیت گفت‌وگو با نامحرم دقت کرد. همان رغبتی که رسول خدا از آن یاد کرده‌اند، اغلب در فضای مجازی نیز به وقوع مـی‌پیونـدد و نمونـهٔ آن همـان انواع آشنایی‌ها و دلبستگی‌هایی است که نتیجهٔ برقراری ارتباطات در اینترنـت اسـت. بایـد سعی شود رفتار واقعی را در فضای مجازی، ملاک قرار داد و رفتار مجازی بـازتر از رفتـاری نباشد که در محیط پیرامونی است؛ برای مثال اگر کسـی در دنیـای واقعـی تـا بـه‌حـال بـا نامحرمی صحبت خصوصی نکرده است، چت با نامحرم در اینترنت برای این شخص، نـوعی هنجارشکنی به‌حساب می‌آید. همچنین اگر کسی مطابق با سبک زندگی دینی دلخـواهش تمایل ندارد حتی تصویر باحجابش را دیگران ببینند، با گذاشتن تصویر خود در پروفـایلش برخلاف عرف خود عمل کرده و این کار ممکن است بـه لغـزش‌هـای عملـی منجـر شـود. بدیهی است رفتارها در اینترنت بازتر شده است؛ اما شایسـته اسـت در مـواقعی رفتارهـای مجازی را با برخوردها در دنیای واقعـی محـک زد. ایـن مقایسـه و تطبیـق، مـی توانـد بـه واقعی‌ترشدن نوع استفاده از فضای مجازی کمک کند (نصرتی، ۹۵، ص۲۲).

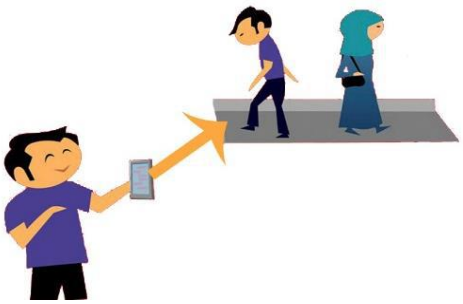

تطبیق رفتار با نامحرم در فضای مجازی با دنیای حقیقی

بار دیگر تأکید و یادآوری می‌کنیم که همواره باید توجه کرد خداوند در هر زمان و هر مکان شاهد و ناظر بر اعمال بندگان خویش است؛ چه در فضای حقیقی و چه در فضای مجازی، چه دیگرانی باشند و چه نباشند، چه خلوت حقیقی باشد و چه مجازی. همچنین حجاب شامل نوع پوشش، صحبت‌کردن و رفتارکردن زن دربرابر نامحرم نیز خواهد بود، تا زن بتواند خود را حفظ کند و به وسیله حجاب است که زن می‌تواند ارزشمند باشد. خلاصه مطلب آنکه حفظ حجاب و عفاف نه‌تنها در فضای مجازی مؤثر است، بلکه اغلب بر زندگی در فضای واقعی نیز تأثیرگذار است. حجاب و عفاف مانع پدیدآمدن انواع مشکلات فرهنگی و روانی می‌شود و امنیت فرهنگی را در جامعه ایجاد می‌کند و باتوجه به انتهای آیهٔ ۳۱ سورهٔ نور (لعلکم تفلحون) به فلاح و رستگاری منجر خواهد شد، ان‌شاءالله.

صلهٔ رحم

«صله» از «وصل» به‌معنای اتصال و پیوستگی است و در مقولات معنوی به عمل و رفتاری که قرابت و پیوند میان افراد ایجاد می‌کند یا تحکیم می‌بخشد، اطلاق می‌شود. صلهٔ رحم به‌معنای محبت، رسیدگی به خویشان و نزدیکان و دید و بازدید با آن‌هاست (شرف‌الدین، ۷۸، ص ۲۷).

اسلام برای صلهٔ رحم و کمک و محبت به خویشاوندان اهمیت فوق‌العاده‌ای قائل شده است و در سبک زندگی اسلامی قطع رحم و بریدن رابطه از خویشان و بستگان شدیداً نهی شده است. این پیوند چنان مهم است که پس از ایمان به خدا، از بافضیلت‌ترین اعمال دینی به‌شمار می‌آید. خداوند تبارک‌وتعالی دربارهٔ صلهٔ ارحام می‌فرماید:

«وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا»

"و از خدا بپرهیزید که [همگي به عظمت او معترفید] هنگامي‌که چیزي از یکدیگر مي‌خواهید، نام او را مي‌برید و نیز از [قطع رابطه با] خویشاوندان خود پرهیز کنید، زیرا خداوند مراقب شما است"

(سورهٔ نساء، آیهٔ ۱)

همچنین در آیات ۳۶ سورهٔ نساء و ۸۳ سورهٔ بقره که در بخش قبل آورده شد، به نیکی‌کردن به اقوام تأکید فراوان شده است.

به اجماع عالمان شیعه، صلهٔ رحم از واجبات دینی شمرده شده است (جوادی آملی، ۱۳۹۱). روایات فراوانی نیز بر اهمیت صلهٔ رحم تأکید کرده‌اند. از حضرت علی(ع) نقل شده است که فرمودند: «انَّ صلةَ الارحام لَمِن موجباتِ الاِسلام اِنَّ اللهَ سبحانَه أمَر بِإکرامِها؛ همانا صلهٔ رحم از واجبات دین اسلام است و خداوند سبحان به اکرام ارحام و خویشان امر فرموده است» (غررالحکم، ص ۴۰۶). ایشان همچنین می‌فرمایند: «صِلوُا أرحامَکُم و لو بالتّسلیمِ؛ با بستگان و خویشان، صلهٔ رحم کنید، هرچند با سلام‌کردن باشد» (الکافی، ج ۲، ص ۱۵۵). از رسول خدا(ص) نیز نقل شده است: «انَّ أعجَل الخیرِ ثواباً صلةُ الرَّحم؛ پاداش صلهٔ رحم، سریع‌ترین پاداش کار خیری است که به انسان می‌رسد» (الکافی، ج ۲، ص ۱۶۰). همچنین از ایشان روایت شده است: «أُوصِیَ الشّاهِدَ مِنْ اُمَّتی و الغائِبَ مِنهُم و مَن فی اصلابِ الرجالِ و أرحامِ النّساءِ الی یوم القیامَهِ أن یَصِلَ الرَّحم؛ سفارش می‌کنم حاضران و غایبان از امتم را و کسانی را که در پشت پدران و در رحم مادران خویش هستند تا روز قیامت که صلهٔ رحم کنند، گرچه به فاصلهٔ یک سال راه باشد؛ زیرا صلهٔ رحم جزء دین است» (الکافی، ج ۲، ص ۱۵۸).

حال تأثیر فضای مجازی بر صلهٔ رحم چیست؟ واضح است که گذراندن زمان در فضای مجازی وقت‌ها را برای زندگی حقیقی کمتر می‌کند و جایگزین برگزاری دورهمی‌های خانوادگی و صلهٔ رحم در برخی از خانواده‌ها شده است. از سوی دیگر می‌توان گفت که صلهٔ رحم، تنها منحصر به رفت‌وآمد و دیدوبازدید نیست. صلهٔ رحم مصادیق فراوانی دارد و مصداق کاملش این است که فرد پیش از درخواست دیگران، نیاز آن‌ها را برطرف کرده و خوشحالشان کند. پس صلهٔ رحم و پیوند با هر خویشاوندی متناسب با شأن اوست؛ چنان‌که گاه تنها به سلام‌کردن به او یا پاسخ نیکودادن به سلام اوست (جوادی آملی، ۱۳۹۱). امام صادق(ع) به نوع صلهٔ رحم در موقعیت‌های مختلف اشاره کرده و فرموده‌اند: «التَّواصُلُ بَینَ الأخوَانِ فِی الأخوَانِ فِی الحَضَرِ التَّزاوُرُ وَ فِی السَّفَرِ

التَّکاتُبُ؛ پیوند میان دوستان در وطن، دیدوبازدید و در سفر، نامه‌نگاری است» (وسائل‌الشیعه، ج۸، ص۴۹۴).

فضای مجازی به دلیل ویژگی فرازمانی و فرامکانی‌بودن، راه‌ها را کوتاه کرده و افراد می‌توانند به‌سرعت از احوال یکدیگر مطلع شوند. وقتی اقوام در شهرها یا کشورهای متفاوت زندگی می‌کنند، فضای مجازی این فاصله‌ها را درهم می‌نوردد و اطلاع بر احوال آن‌ها را بسیار ساده می‌کند. به‌علاوه هزینهٔ ارتباط در این فضا کم است؛ لذا می‌توان مدت‌ها و به‌دفعات متناوب با اقوام و آشنایان در ارتباط بود. خوشحال‌کردن خویشاوندان و سلام‌کردن به آن‌ها و نیز نامه‌نگاری از مصادیق صلهٔ رحم است؛ پس به نظر می‌رسد ارتباط با آنان ازطریق تشکیل گروه‌ها، ارسال پیام در شبکه‌های مجازی و ایمیل‌ها و... نیز از مصادیق صلهٔ رحم به حساب آید که می‌توان آن را صلهٔ رحم مجازی نام نهاد. این یکی از مزایای اینترنت است که می‌تواند ما را برای برقراری سبک زندگی اسلامی یاریگر باشد.

استفاده از فضای مجازی برای صله رحم

اما باید توجه کرد که صلهٔ رحم در فضای مجازی نیز درست مثل فضای حقیقی چارچوب‌های مشخصی دارد و به‌واسطهٔ ویژگی‌های خاص این فضا ممکن است تاحدودی متفاوت باشد. باید مراقب بود که محدودهٔ زمانی این به هم سرزدن و صلهٔ رحم‌کردن

به‌گونه‌ای نباشد که این گفت‌وگو از حدود مجاز خود خارج شود. ارتباط همه‌زمانه و دسترسی ساده می‌تواند زمینه را برای گفته‌شدن سخنان لغو و غیبت راحت‌تر فراهم کند؛ پس به نظر می‌رسد با رعایت حدود شرعی می‌توان از فضای مجازی در زمینه صلهٔ رحم حداکثر بهره را برد.

بخش سوم

جمع‌بندی و توصیه‌ها

جمع‌بندی و توصیه‌ها

سبک زندگی انسان‌ها از باورها، ارزش‌ها و نگرش‌های آن‌ها تأثیر می‌گیرد و به‌صورت روال غالب زندگی فرد یا مجموعه‌ای از افراد درمی‌آید. سبک زندگی، هم در زندگی فردی تأثیرگذار است و هم در زندگی اجتماعی. در سبک زندگی اسلامی، تفکر دینی و توجه به عبودیت انسان و همچنین توجه به زندگی اخروی و منتج‌بودن سعادت و شقاوت ابدی انسان از نحوهٔ عملکردش در این دنیا، بر رفتارها و روش زندگی او تأثیر می‌گذارد. فضای مجازی نیز در جایگاه یکی از بخش‌های زندگی انسان، از این تفکر تأثیر پذیرفته و ضروری است که فرد مسلمان هنگام حضور در آن به سبک زندگی اسلامی توجه داشته باشد.

فضای مجازی در برخی از بخش‌های زندگی انسان تأثیر بیشتری می‌گذارد. در این کتاب به مجموعهٔ موارد زیر پرداخته شده که این فضا در آن‌ها مؤثرتر است:

- کرامت انسانی در قرآن به‌مثابه اصلی برای تمامی بندگان خدا مشخص شده است. افراد در فضای مجازی می‌توانند اطلاعات را منتشر کنند؛ اما باید به اصل کرامت انسان‌ها توجه کنند و چنانچه این انتشار اطلاعات، مخل حقوق و حیثیت دیگران باشد، این مجوز به آن‌ها داده نخواهد شد.

- حریم خصوصی افراد ازجمله مواردی است که در اسلام بـه آن تأکیـد فراوان شده است. افراد در فضای مجازی باید سعی کنند آبـروی بـرادران دینـی خود را حفظ کنند و به افشا نشدن اسرار آن‌ها همت گمارند و بدون اجازهٔ آن‌هـا در حریم خصوصی‌شان وارد نشوند. همچنین باید درجهت حفظ حریم خصوصـی خود تلاش کنند و آن چیزی را که مربوط به حـریم شخصـی اسـت، در اختیـار عموم قرار ندهند.
- قرآن از ابعاد مختلف به آداب معاشرت توجه کرده است. مطابق آیات قرآن بـه انسان مسلمان توصیه شده است که رفتارش با دیگران همراه با احسان باشـد؛ لذا باید در نحوهٔ برخورد با دیگران کاملاً دقت کنیم و توجه داشته باشـیم کـه با تمامی افراد با نیکویی برخورد شود. همچنین در آیـات مختلـف بـه مؤمنـان توصیه شده است که در گفت‌وگـو بـا دیگـران از کـلام معـروف، سـدید، لـین، حسن، سلام، کریم و... استفاده کنند؛ لذا در گفت‌وگوهای فضـای مجـازی نیـز سخنان باید نرم باشد و براساس خشم و عصبانیت نباشد. افراد نباید در مقابـل زبان دیگری احساس خطر کنند و لازم است از توهین پرهیـز کننـد. چنانچـه می‌خواهند به موضوعی اعتراض کنند، باید با بیان منصفانه، انسـانی و اثرگـذار مطرح کنند. در سبک زندگی اسـلامی در فضـای مجـازی توجـه بـه محتـوای گفتار و منبع خبر و زمان گفتار و... برای فرد مؤمن ضروری است. سخنی بایـد گفته و شنیده شود که از استحکام و اتقان لازم برخوردار باشد؛ یعنـی نـه‌تنهـا باید راست گفت و از دروغگـویی اجتنـاب ورزیـد، بلکـه بایـد سـخن سسـت و بی‌پایه نیز نباشد.
- سبک زندگی اسلامی، بر الگوهای تربیتی در خانواده تأثیر مستقیم می‌گذارد و براساس آن تربیت باید باعث به‌کمال‌رسیدن ابعاد معنوی و شخصیتی انسان‌هـا شود. در اسلام اهمیت خاصی به تربیت فرزند داده شده است. آموزه‌های اسلام

و قرآن کریم، نه‌تنها انسان را مسئول اعمال خود می‌داند؛ بلکه او را در قبال خانواده مسئول دانسته و از وی می‌خواهد خانواده اش را درمقابل حوادث گوناگون حفظ کند. فضای مجازی با ابزارهای فناورانه‌ای که دارد، می‌تواند به‌مثابه وسیله‌ای برای کمک به تربیت فرزندان استفاده شود؛ اما باید توجه کرد استفادهٔ نامعقول و بی‌رویهٔ اعضای خانواده از آن، به‌خصوص والدین، منشأ آسیب‌های فراوان است. والدین باید به‌عنوان الگویی برای فرزندانشان، ابتدا خود بر مدت زمان حضورشان در فضای مجازی کنترل داشته باشند. همچنین برای مدیریت حضور فرزندانشان می‌توانند از ابزارهایی مانند «آنچه خدا می‌پسندد» و قراردادهای رسانه‌ای خانوادگی استفاده نموده و تلاش کنند نیروی تقوا و بازداری را در آنان به‌کمک ایجاد پیوند عاطفی فرزندان با نماز و مراکز دینی، تقویت حیا، ازدواج، تقویت بینش و بصیرت در آنان و کرامت‌بخشی و شخصیت‌دهی و... تقویت کنند.

- امروزه افراد و گروه‌های مختلفی پرسش‌های جهت‌دار و شبهات دینی را با انگیزه‌های گوناگون تولید و به شیوه‌های متنوعی توزیع می‌کنند. در فضای مجازی به‌سبب گسترش و نفوذ، تولید و توزیع شبهه، بدون وقفه صورت می‌گیرد. همهٔ ما به‌عنوان بخشی از سبک زندگی فردی و اجتماعی‌مان، وظیفه داریم اولاً از شبهه‌گرایی پرهیز کنیم و بدانیم خداوند متعال در همه‌حال ناظر بر ماست. ثانیاً از دامن‌زدن و پخش شبهات مغرضانه اجتناب ورزیم.
- در کانال‌های تلگرامی و صفحات مجازی، شایعات به‌راحتی و به‌سرعت، بدون اطلاع از واقعیت آن، دست‌به‌دست می‌شود. در آیات قرآن و روایات اسلامی، مسلمانان به‌شدت از گفتن مسائلی که نمی‌دانند، منع شده‌اند. قرآن دربارهٔ افرادی که با قصد و نیت شوم خویش با پخش شایعات درصدد برهم‌زدن آرامش جامعه و مردم هستند و اخباری را منتشر می‌کنند که در جامعه ولوله

می‌اندازد، دستور برخورد شدید داده است؛ لذا فرد مسلمان می‌باید دربارهٔ پذیرش و انتشار مطالب در فضای مجازی حساسیت فراوانی داشته باشد.

- ❖ رعایت عفاف در فضای مجازی به تأمین امنیت فرهنگی جامعه منجر خواهد شد. در فضای مجازی نیز چون فضای حقیقی باید به حدود روابط و کیفیت گفت‌وگو با نامحرم دقت کرد. باید سعی شود رفتار واقعی در فضای مجازی ملاک قرار گیرد و همان حدود رعایت شود. برخورد با نامحرم در این فضا باید با مراعات نوع کلام و گفتار صورت پذیرد. همچنین روابط پنهانی بین افراد نامحرم ممنوع است؛ لذا در فضای مجازی نیز باید دقت کرد که روابط پنهانی مانند چت‌های خصوصی با نامحرم صورت نگیرد.
- ❖ در دین اسلام بر صلهٔ رحم و کمک و محبت به خویشاوندان، تأکید فراوان شده است. متأسفانه گذراندن زمان در فضای مجازی فرصت‌ها را برای زندگی حقیقی کمتر کرده و این فضا جایگزین برگزاری برخی دورهمی‌های خانوادگی و صلهٔ رحم در برخی از خانواده‌ها شده است؛ اما مطابق روایات، صلهٔ رحم تنها منحصر به رفت‌وآمد و دیدوبازدید نیست. فضای مجازی به دلیل ویژگی فرازمانی و فرامکانی‌بودن و کم‌بودن هزینهٔ ارتباط در آن، راه‌ها را کوتاه کرده و اقوام می‌توانند به‌سرعت و به‌دفعات متناوب از احوال یکدیگر مطلع شوند؛ پس می‌توان گفت ارتباط با اقوام ازطریق تشکیل گروه‌ها، ارسال پیام در شبکه‌های مجازی و ایمیل‌ها و... نیز از مصادیق صلهٔ رحم به حساب می‌آید که می‌توان آن را صلهٔ رحم مجازی نام نهاد.

بار دیگر تأکید و یادآوری می‌کنیم همواره باید توجه کرد که خداوند در هر زمان و هر مکان، شاهد و ناظر بر اعمال بندگان خویش است، چه در فضای حقیقی، چه در فضای مجازی، چه دیگرانی باشند و چه نباشند، چه خلوت حقیقی باشد و چه مجازی. «وَقُلِ

اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَسَتُرَدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ؛ و بگو عمل کنید، یقیناً خدا و پیامبرش و مؤمنان اعمال شما را می‌بینند و به‌زودی به‌سوی دانای نهان و آشکار بازگردانده می‌شوید، پس شما را به آنچه همواره انجام می‌دادید، آگاه مي‌كند» (سورۀ توبه، آیۀ ۱۰۵)؛ لذا در فضای مجازی نیز باید توجه کرد که سبک زندگی اسلامی رعایت شود.

منابع

- قرآن کریم
- اصول کافی، کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). تهران: دارالکتب‌الاسلامیه
- بحارالانوار، مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بیروت: دارالحیاءالتراث‌العربی
- ثواب‌الاعمال و عقاب‌الاعمال، صدوق، محمدبن‌علی‌بن‌بابویه (۳۶۸ق). قم: شریف رضی
- جامع‌السعادات، نراقی، ملامهدی (۱۳۱۲ق). بیروت: مؤسسه‌الاعلمی للمطبوعات
- الخصال، صدوق، محمدبن‌علی‌بن‌بابویه (۳۸۱ق). قم: جامعه مدرسین
- غررالحکم و دررالکلم، تمیمی‌آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰ق). تهران: دارالکتب‌الاسلامیه
- مستدرک وسائل الشیعه، نوری، میرزاحسین (۱۴۰۸ق). بیروت: مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث
- من لایحضره الفقیه، صدوق، محمدبن‌علی‌بن‌بابویه (۳۸۱ق). قم: جامعه مدرسین
- نهج البلاغه، صبحی صالح، محمدبن‌حسین (۱۴۱۴). قم: هجرت
- نهج الفصاحه، پاینده، ابوالقاسم (۱۳۲۴ق). تهران: سازمان انتشارات جاویدان
- وسائل‌الشیعه، حرعاملی، محمدبن‌حسن، (۱۴۰۹ق). قم: آل‌البیت

- اسدی، عباس و سلیمان‌پور، امیر (۱۳۹۳). کرامت انسانی در حقوق رسانه، تهران: آوای نور.
- افراسیابی، محمدصادق (۱۳۹۲). مطالعات شبکه‌های اجتماعی و سبک زندگی جوانان، تهران: سیمای شرق.
- ایزدی فرد، علی‌اکبر و حسین‌نژاد، سیدمجتبی (۱۳۹۵). بررسی فقهی امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی، مجلهٔ حکومت اسلامی، پاییز، شمارهٔ ۷۷.
- آسمانی بیدگلی، امیر و امامیان، سیدحسن (۱۳۹۵). شرایط امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی، مجلهٔ PureLife، دانشگاه مجازی المصطفی (ص)، شمارهٔ ۵، دورهٔ سوم، ویژه‌نامه: زیست سایبری؛ اصول زندگی در فضای مجازی (به سه زبان: فارسی، عربی، آذری) بهار/ خرداد (رمضان المبارک).
- آقاخانی، منصور (۱۳۸۶). گفتمان جدلی از منظر قرآن، دانشنامهٔ موضوعی قرآن، پژوهشکدهٔ فرهنگ و معارف قرآن.
- بای، حسینعلی و پورقهرمانی، بابک (۱۳۸۸). بررسی فقهی و حقوقی هرزه‌نگاری در فضای مجازی، حقوق اسلامی، سال ششم، شمارهٔ ۲۳.
- پناهیان، علیرضا، (۱۳۹۳). جلسهٔ ۲۳ تاریخ تحلیلی اسلام، http://bayanmanavi.ir/post/1347 .
- تسنیم (۱۳۹۶). حضور والدین در فضای مجازی صدای کودکان را درآورد، بازیابی‌شده در ۹۶/۶/۲۷ از https://www.tasnimnews.com/fa/news/1396/02/05/1389541/حضور-والدین-در-فضای-مجازی-صدای-کودکان-را-درآورد.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). مفاتیح الحیاه، قم: مرکز نشر اسراء.
- حبیبیان، روح‌الله (۱۳۹۲). کلیک‌های حلال و حرام، ادارهٔ پاسخ‌گویی به سؤالات دینی آستان قدس رضوی، مشهد: آستان قدس رضوی.

- حقایقی، سید حسین (۱۳۹۳). پرهیز از شبهات، قم: پژوهشکدهٔ باقرالعلوم.
- دانشنامهٔ اسلامی (بی‌تا). جدال و مراء، جدال_و_مراء http://wiki.ahlolbait.com/.
- رشاد، علی اکبر(۱۳۹۲). وبلاگ شخصی منطق فهم دین، http://fahmedeen.blogfa.com/post/1188.
- روحانی، محمدرضا و بابایی مجرد، حسین (۱۳۹۳). کتاب الکترونیکی نگاهی اسلامی به اخلاق رسانه‌ای.
- سعادت. مهرناز (۱۳۹۴). نقش فضای مجازی در تربیت اسلامی نوجوانان دبیرستانی، بازیابی‌شده از http://www.ziaossalehin.ir/fa/content/5046 .
- سید ماجد (۱۳۹۳). حجاب در وب، http://culturalmanagement.ir/post/91 .
- سیدسعادتی، فهیمه (۱۳۹۲). صیانت از حریم خصوصی در فضای مجازی، راهبرد فرهنگ، شمارهٔ ۲۳.
- شجاعی، احمد (۱۳۸۹). سخن نیکو از منظر قرآن، نشریهٔ معرفت شمارهٔ ۱۵۲، مرداد.
- شرف‌الدین، سیدحسین (۱۳۷۸). تحلیلی اجتماعی از صلهٔ رحم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزهٔ علمیهٔ قم.
- شریفی، احمد و دیگران (۱۳۹۱). همیشه بهار (اخلاق و سبک زندگی اسلامی)، دفتر نشر معارف، طرح ضیافت اندیشه، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها.
- شریفی، احمد حسین (۱۳۹۴). سبک زندگی ایرانی اسلامی، چاپ سوم، به سفارش مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا، تهران: آفتاب توسعه.

- شریفی، احمد حسین (۱۳۹۵). آداب و سبک زندگی اسلامی، بازیابی‌شده در ۹۶/۴/۲۱ از http://akhlagh.porsemani.ir/content آداب-و-سبک-زندگی-اسلامی-احمد-حسین-شریفی .
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (بی‌تا). ابعاد سبک زندگی اسلامی، بازیابی‌شده در ۹۶/۴/۳۱ از http://szei.farhangoelm.ir/getattachme سبک-زندگی/تعریف‌ها-ابعاد-و-راهکارها/ابعاد-سبک-زندگی/ابعاد-سبک-زندگی pdf.aspx.
- شهریاری، حمید (۱۳۹۲). درس فقه فناوری‌های نوین، بازیابی‌شده در ۹۶/۴/۳۱ از http://www.shahriari.ir/node .
- طباطبائی، سید محمّدحسین (۱۳۹۶). المیزان فی تفسیرالقرآن، ج سوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- عاملی، سعیدرضا (۱۳۹۳). اینترنت ابزاری جهان‌گرایانه، دین محتوایی جهان‌گرایانه، همشهری آنلاین.
- عنان‌پور، مجید و عنان‌پور، محبوبه (۱۳۹۴). تأثیرات فضای مجازی بر تعلیم و تربیت اسلامی، همایش فضای مجازی.
- غفوری، علی (بی‌تا). شایعه (چیست، چرا، چگونه، کجا، کی، چه کسی؟!)، بازیابی شده در ۹۶/۶/۱۰ از http://www.emdad.ir/central/maghalat/files/m/rumor.pdf
- فاتحان (۱۳۹۵). موقعیت دشمن پنهان، بازیابی‌شده از http://www.fatehan.ir/page.aspx?pid=368&BPage=5_13&postid=89760
- فخاری، ناصر (۱۳۹۶). شایعه در فضای مجازی؛ بشنو و باور نکن – گفت‌وگوی قدس با رئیس دانشکدهٔ علمی‌کاربردی گفتمان انقلاب اسلامی، قدس زندگی، سه‌شنبه ۲۶ اردیبهشت.

- فرتخون (۱۳۹۲). بی‌حجابی مجازی، دستاورد تروریسم فرهنگی غرب، بازیابی‌شده در ۹۶/۶/۱۷ از http://cyber-yar.blogfa.com/1392/01 .
- فیروزآبادی، سید ابوالحسن (۱۳۹۲). مؤلفه‌های فضای مجازی از نظر اندیشه اسلامی، خبر آنلاین.
- قیصریان، محمدعلی (۱۳۹۳). ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی برای تبلیغ دین، فصلنامهٔ مطالعات جوان و رسانه، بهار ، سال چهارم - شمارهٔ ۱۳.
- کهوند (۱۳۹۴). نگاهی نو به فضای مجازی، کارگاه پاسخ به شبهات، جامعهٔ المصطفی العالمیه.
- کیهان (۱۳۹۴). توصیه‌های مهم حجت‌الاسلام قرائتی به کاربران - فعالیت در فضای مجازی از منظر قرآن، بازیابی شده در ۹۶/۵/۴ از http://kayhan.ir/fa/news/63615 .
- کیهان (۱۳۹۵). نگاهی به شبهات مطرح در فضای مجازی دربارهٔ اسلام و مسلمانان- خرافه‌زدایی؛ بهانه‌ای برای دین‌ستیزی، بازیابی شده در ۹۶/۶/۱۰ از http://kayhan.ir/fa/news/81316/خرافه-زدایی-بهانه‌ای-برای-دین-ستیزی.
- گرداب (۱۳۹۵). آموزش ازطریق فضای مجازی چه تفاوت‌هایی با روش‌های سنتی دارد؟، بازیابی‌شده در ۹۶/۸/۱ از آموزش-از-طریق-فضای-مجازی-چه-تفاوت-هایی-با-روش-های-سنتی-دارد http://gerdab.ir/fa/news/23236 .
- محمدزاده، محمدجعفر (۱۳۹۶). شایعه؛ آفت رسانه و دین، خبرگزاری رسمی حوزه، منتشر شده در تاریخ ۹۶/۳/۲، بازیابی‌شده در ۹۶/۶/۲۰ از http://hawzahnews.com/TextVersionDetail/416361 .
- محمدی (۱۳۹۲). مصائب اختلاط زن و مرد نامحرم، سایت اینترنتی تبیان.

- مدرسی، سید محمّدتقی (۱۳۷۷). تفسیر هدایت، ترجمهٔ احمد آرام، مشهد: آستان قدس رضوی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۹). مسئلهٔ حجاب، موسسهٔ تحقیقات و نشر معارف اهل‌البیت.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰). فلسفهٔ اخلاق، قم: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۸۰). تفسیر نمونه، ج بیست و دوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ملکی، حسن، (۱۳۸۳). اصول تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مطهری (ره)، مجلهٔ علوم انسانی، فروردین و اردیبهشت، شمارهٔ ۵۰.
- موسوی، سیدمحمدعلی(۱۳۹۱). آسیب شناسی هویتی و فرهنگی رسانه‌های نوظهور با تأکید بر اینترنت در ایران به‌منظور ارائهٔ راهکارهای پیشنهادی، نخستین کنگرهٔ فضای مجازی و آسیب‌های اجتماعی نوپدید.
- مهر. خبرگزاری (۱۳۹۱). چرا مجادله در جامعه زیان‌بار است/مجادلهٔ احسن مورد تأکید قرآن چیست؟، بازیابی‌شده در ۹۶/۸/۱ از چرا-مجادله-درجامعه-زیانبار-است-مجادله-احسن-مورد-تأکید-قرآن-چیست http://www.mehrnews.com/news/181600/ /.
- نصرتی، مهدی (۱۳۹۵). حجاب؛ ثمرهٔ عفاف (مطالعهٔ موردی: نگاهی به مقولهٔ حجاب و عفاف در فضای مجازی)، مجلهٔ PureLife، دانشگاه مجازی المصطفی (ص)، شمارهٔ ۵، دورهٔ سوم، ویژه‌نامه: زیست سایبری؛ اصول زندگی در فضای مجازی (به سه زبان: فارسی، عربی، آذری) بهار/ خرداد
- ویکی‌فقه، (بی‌تا). شبهه، بازیابی‌شده در ۹۶/۵/۹ از http://www.wikifeqh.ir/شبهه

فناوران توسعه امن ناجی
Naji Secure Development
Technologist co